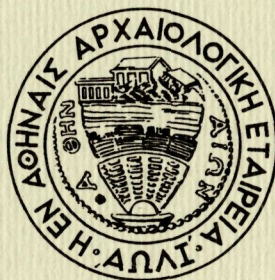

Α. ΡΙΖΑΚΗ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

MORS MACEDONICA

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 2000

Ἀνάτυπον

MORS MACEDONICA

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ**

Κάθε ανθρώπινη κοινότητα προσδιορίζεται σε σχέση με άλλες από τον τρόπο και τον τύπο οργάνωσής της σε κοινωνικό σώμα. Και είναι η οργάνωση αυτή που αντικατοπτρίζεται στις διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού της με προεξάρχουσα την παιδεία, ή όποια την όρίζει, διαχωρίζοντάς την συγχρόνως από αυτό που χαρακτηρίζεται ως χάος, άμορφο, άγριο και βάρβαρο.

Με ανάλογο τρόπο κάθε οργανωμένη κοινωνία οφείλει να αντιμετωπίζει και το φαινόμενο της φυσικής απώλειας, του θανάτου των μελών της, την κατάσταση δηλαδή της μη ύπαρξής τους και, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να προσπαθεί να το εντάξει στην πνευματική της σφαίρα, στο σύστημα των αξιών της, στην πολιτική της δομή και στις πολιτειακές της πρακτικές.

Η φυσική εξαφάνιση ενός προσώπου σημαδεύεται από έναν *de facto* αποκλεισμό του από μια κοινωνία, στην όποια η συμμετοχή στα κοινά είναι ιδιαίτερα σημαντική. Παρόλον ότι οι νεκροί θάβονται έξω από τα τείχη της πόλης και ο φυσικός διαχωρισμός τους από τον κόσμο των ζωντανών είναι σαφής, οι Άρχαίοι «συζοῦν» κατά κάποιον τρόπο με τους νεκρούς τους, και η στάση τους αυτή εξηγεί το παράδοξο, από τη μια του αποκλεισμού του νεκρού, και από την άλλη της συνεχούς παρουσίας του μέσω της μνήμης.

Στόν χώρο του ελληνικού και του έλληνορωμαϊκού κόσμου, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Άρχαίων για την «κοινωνική ένταξη» των νεκρών και τη διατήρηση της μνήμης τους εξηγεί και τη μεγάλη άνθηση της ταφικής τέχνης. Οί επιτύμβιες στήλες και τα επιτάφια μνημεία, απλό «σήμα» ενός ανώνυμου τάφου στην αρχή, καθίστανται από την αρχαϊκή κιόλας εποχή με τη γενίκευση της χρήσης των ενεπίγραφων επιτυμβίων μνημείων, το σύμβολον του νεκρού, «ἀπόδειξη της κοινωνικής του αποδοχής» μέσω της μνήμης. Άφου τύμβω τε, στήλη τε· τὸ γὰρ γέρας ἔστι θανόντων (*Ιλιάς* Π 457 και 675).

* Τραγική μοίρα θέλησε τὸ κοινό μας αὐτὸ ἄρθρο, πὸν προορίζαμε ὡς ἔνδειξη τιμῆς στὸ πρόσωπο τῆς Φανούλας Παπάζογλου, τελικὰ νὰ δημοσιευθεῖ ὡς ἐπιτάφιο, τρόπον τινά, ἐπίγραμμα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητη ἀπώλειά της.

**Τὸ χειρόγραφο εἶχε κατατεθεῖ πρὸς δημοσίευση πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ *IG X 2. 2* (Βερολίνο

1999) στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Τμήμα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, πλὴν Παιονίας, σήμερα στὴν ἐπικράτεια τοῦ FYROM. Στὸ νέο αὐτὸ σύνταγμα περιέχονται καὶ οἱ ἀντιστοιχίες τῶν ἀριθμῶν τῶν λημμάτων μετὰ τὶς παλαιότερες δημοσιεύσεις (*Spomenik, Živa Antika* κλπ.).

Ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, ἡ εἰκονογραφία καὶ τὰ συνοδευτικά κείμενα ἐκφράζουν τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν συγκεκριμένο νεκρὸ καὶ γενικότερα στὸν θάνατο, στάση ποὺ καθορίζεται ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνο, τὸν τόπο καὶ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ κατὰ καιροὺς ἐπικρατοῦν καὶ ἀντικατοπτρίζει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν κοινωνία τῶν ζωντανῶν. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ μήνυμα ποὺ ἐκπέμπει τὸ ἐπιτύμβιο κείμενο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ σὲ ἐκεῖνο ποὺ ἀποπνέει ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή καὶ ἡ ἀνάγλυφη ἢ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι ἰσοβαρής. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρόνο, τὸν χῶρο, τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ μεταστάντος καὶ τῆς οἰκογενείας του. Σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν μνημμάτων δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερῆς, καθὼς ἀναφέρονται ἄλλοτε στὸ θρησκευτικὸ, ἄλλοτε στὸ τελετουργικὸ, ἄλλοτε στὴν ὑπόσταση καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νεκροῦ, πολὺ περισσότερο τὴ στιγμή πού, σὲ πλῆθος περιπτώσεων, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συγχέονται μεταξὺ τους ἢ ἐκφράζονται μὲ συμβολικὸ τρόπο.

Ὅπωςδήποτε, ἡ ἀποκρυπτογράφηση αὐτῶν τῶν μνημμάτων πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὴν κύρια μέρημα τῶν ἐρευνητῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀναζήτηση τῆς εἰδοποιοῦ ἐκείνης σχέσης ἀνάμεσα στὴ «γλώσσα» τῶν *realia* καὶ τὴν πραγματικότητα, αὐτὴν ἀκριβῶς ποὺ βίωσαν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὰ συγκεκριμένα μνημεῖα κατασκευάστηκαν. Ἡ τελικὴ εἰκόνα, συνθετικὴ κατεξοχήν, εἶναι δυνατὸν νὰ καταδείξει κατὰ πόσον μιὰ κοινωνία διαφοροποιεῖται διαχρονικὰ σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τὴν ἴδια ἢ σὲ ποῖο ποσοστὸ παραλλάσσει ὡς πρὸς τὶς ἰδεολογίες της, τὶς μεταφυσικὲς ἢ τὶς φιλοσοφικὲς της ἀρχές, τὴν ταφικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ της γενικὰ ὀργάνωση, ἀναφορικὰ πρὸς ἄλλες, ἐνδεχομένως σύγχρονες μὲ αὐτήν¹.

Ἡ παρούσα μελέτη ἀφορᾶ στὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ ἐξετάζει ἐξίσου τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα τῶν στηλῶν καὶ τῶν λοιπῶν φορέων τους (ἀγάλματα, βωμοί, σαρκοφάγοι, κλπ.), καὶ αὐτὰ καθεαυτὰ τὰ μνημεῖα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως. Μὲ στόχο ὡστόσο μιὰ σφαιρικὴ, ὅσο καὶ συγκριτικὴ σὲ σχέση μὲ ἄλλες ὁμορες ἢ μὴ περιοχές, διαπραγμάτευση τοῦ φαινομένου θάνατος στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ μακεδονικοῦ χώρου κατὰ τὴν κλασικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας, ἡ ἔρευνα ἐπεκτείνεται, γιὰ εὐνόητους λόγους, καὶ στὴ θεώρηση τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἐκεῖθεν τῶν ὀρίων, τόσο τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ὅσο καὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Μακεδονίας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ. ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Ὁ ὅρος Ἄνω Μακεδονία ἔχει μιὰ γεωγραφικὴ καὶ μιὰ διοικητικὴ διάσταση, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ταυτόσημες καθόλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ ἐνῶ ἡ πολιτικὴ συγκρότηση ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἐνότητες δὲν βρῖσκει σύμφωνους τοὺς μελετητές, ὁ γεωγραφικὸς

1. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 61-62. G. Gnoli, J.-P. Vernant, *La mort, les morts dans les sociétés anciennes* (Cambridge

1982) 5-7. F. Hinard (ἐκδ.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain* (Caen 1987) Introduction 8-9.

καὶ πολιτισμικὸς προσδιορισμὸς τους εἶναι σαφέστερος. Πρόκειται γιὰ τὴν ὄρεινὴ περιοχὴ πού ἐκτείνεται δυτικὰ τοῦ Βερμίου ἕως τὴν Πίνδο, καὶ ἀπὸ τὰ Πιέρια, τὰ Χάσια καὶ τὰ Καμβούνια στὸν Νότο, ὡς τὰ ὄρη Dautica, Babuna καὶ Dren πρὸς Βορρᾶν, περιλαμβάνοντας τὴν Πελαγονία, τὴ Δερρίοπο καὶ τὴ Λυγκησιίδα στὰ βόρεια, μὲ τὴν Ἑλίμεια, τὴν Τυμφαία καὶ τὴν Ὀρεσιίδα στὰ νότια².

Μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' στὸ βασιλεῖο τῆς Μακεδονίας, παρόλον ὅτι οἱ ὅποιοσδήποτε πολιτισμικὲς διαφορὲς στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς ἐνότητας σταδιακὰ ἀμβλύνθηκαν, ἐντούτοις ἐπιβίωσαν τοπικὲς ἰδιαιτερότητες καὶ εἰδοποιοὶ διαφορὲς πού ἀναγνωρίζονται καὶ στὴν ταφικὴ πρακτικὴ:

Ἡ περιοχὴ, ἡ ὁποία γενικὰ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν κωμηδὸν ὀργάνωση, γνώρισε σχετικὰ ὄψιμα καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση τὴν ἀστικοποίηση, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Κάτω Μακεδονία. Τὰ σημαντικότερα κέντρα τῆς Ἄνω Μακεδονίας ὑπῆρξαν ἡ Αἰανή, ἡ Ἡράκλεια ἢ Λυγκηστική, ἡ Στύβερρα καὶ οἱ Στόβοι. Ἀπὸ αὐτὰ προέρχεται καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου, χωρὶς ὥστόσο νὰ ὑπολείπεται καὶ ἡ συμβολὴ τῶν μικρότερων πολισμάτων καὶ κωμῶν (Ἄργος, Τέλα, Εὐδάριστος, Γρήια, Πελαγονία, Ἄλκομεναί). Τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ διαφοροποιεῖ τὴν Ἄνω ἀπὸ τὴν Κάτω Μακεδονία, στὴν ὁποία οἱ ἐπιγραφὲς στὴν πλειονότητά τους ἐντοπίζονται στὶς πόλεις καὶ ἀποδίδουν τὴν ἰδεολογία τῶν ἀστικῶν στρωμάτων.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς γνωστή, ἡ πολιτισμικὴ της ταυτότητα, ὅπως στοιχειοθετεῖται ἀπὸ τὶς καλλιτεχνικὲς δημιουργίες, εἶναι ζητούμενο καὶ μάλιστα σὲ διαχρονικὴ βάση. Ὁ σκοπὸς δύναται νὰ ἐπιτευχθεῖ ὄχι ὅπως συχνὰ ἐπιχειρεῖται μὲ τὴν τυπολογικὴ κατηγοριοποίηση τῶν μνημείων, ἀλλὰ μὲ τὴν κωδικοποίηση τοῦ ὕλικου κατὰ πόλεις ἢ μικρὲς πολιτισμικὲς ἐνότητες. Ὅπωςδήποτε, στὸ θέμα αὐτό, ἡ μελέτη κατεξοχὴν τῶν ἐπιτυμβίων σημάτων ἐπιτρέπει κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἀντιλήψεων μιᾶς κοινωνίας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, προσδιορίζοντας ἀφενὸς τὰ τοπικὰ ἰδεολογικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀφετέρου καταγράφοντας τὶς ἐνδεχόμενες ἐπιδράσεις πού ἀσκοῦνται μὲ τρόπο, ἄλλοτε ἄμεσο καὶ ἄλλοτε ἔμμεσο, ἀλλὰ ἀναγνωρίσιμο ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα.

Τρεῖς εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀποφασιστικῆς σημασίας περίοδοι στὸν πολιτισμικὸ ὀρίζοντα τῆς Μακεδονίας, εἰδικότερα ἐκεῖνες πού ἐπηρέασαν τὶς μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴν εἰκαστικὴ τους ἔκφραση: ἡ πρῶτη ἑλληνιστικὴ, ἡ πρῶτη αὐτοκρατορικὴ καὶ ἡ ὑστερορρωμαϊκὴ. Στὴν πρῶτη, τὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν στὴ διάδοση νέων τύπων ἐπιτυμβίων μνημείων καὶ κατασκευῶν, ἰδιαίτερα πλούσιων, νέων εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ νέων ἐκφράσεων, ἀπόηχων τῶν νέων ἀντιλήψεων πού κυριάρχησαν στὸν ἑλληνιστικὸ κόσμον τῶν Ἐπιγόνων. Στὴ δεύτερη, ἀφενὸς οἱ δημογραφικὲς ἀναστατώσεις καὶ ἀλλοιώσεις πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση ρωμαϊκῶν πληθυσμῶν τόσο στὶς ἀποικίες, ὅσο καὶ στὶς ἐλεύθερες ἢ φόρου ὑποτελεῖς πόλεις, καὶ ἀφετέρου οἱ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴ διακίνηση ἰδεῶν συνθηῆκες ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς *pax romana*, διευκόλυναν τὴ διείδυση

2. Βλ. *EAM* 1-12 καὶ κυρίως τὴ διεξοδικὴ συζήτηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὴν Papazoglou 1988, 227-233.

Ἡ δυτικὴ Παιονία ἐντάχθηκε στὸ σχῆμα μετὰ τὸ 167 π.Χ., ὅταν ὀργανώθηκαν οἱ «μερίδες».

νέων αξιῶν πού ἀνιχνεύονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν μνημείων, στὴν εἰκονογραφία τους καὶ τέλος στὶς ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις. Ἡ τελευταία περίοδος, τέλος, εἶναι αὐτὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν εἰδωλολατρικὸ στὸν χριστιανικὸ κόσμο. Περίοδος εὐδιάκριτη καὶ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εἰκαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν νέων μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων.

Παρόλον ὅτι ἡ Ἄνω Μακεδονία ἀποτελεῖ μιὰ κλειστὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα, ἐντοπίζονται, ἐντούτοις, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις πού ὀφείλονται στὴν παρουσία χαμηλῶν διαχωριστικῶν ὄροσειρῶν καὶ τὴν ὑπαρξὴ ὀδίκων καὶ ὑδάτινων ἀξόνων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται τόσο ζῶνες φυσικῆς «ἀπομόνωσης», θύλακοι τρόπον τινὰ πολιτισμικοῦ συντηρητισμοῦ, ὅσο καὶ περιοχὲς διαμπερεῖς, ἀνοικτὲς στὶς ὁποιοσδήποτε ἐξωγενεῖς ἐπιδράσεις ἐξαιτίας τῆς βατότητας πού προσφέρει τὸ ἔδαφος. Στὶς τελευταῖες αὐτές, ἡ ὑπαρξὴ ὁδῶν πρόσβασης καὶ ἡ παρουσία ἀστικῶν ἢ ἡμιστικῶν κέντρων διευκόλυνε τὴν ἀνάπτυξη πόλων ἑλξῆς καὶ ἐστιῶν πολιτισμικῆς ἀκτινοβολίας στὴν εὐρύτερη περιοχὴ.

Κατὰ τοὺς ὑστεροκλασικοὺς χρόνους ἐμφανῆς προβάλλει ἡ ἐπαφὴ στὸν καλλιτεχνικὸ τομέα μὲ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ Νότου, εἴτε κατὰ τρόπον ἄμεσο, εἴτε κατὰ τρόπον ἔμμεσο διὰ τῆς Θεσσαλίας³. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ, ἐντούτοις, ἀφορᾷ μόνο στὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ πιστοποιεῖται ἀπὸ ἐπίσημα κατεξοχὴν ἔργα. Ὡστόσο, θεωρεῖται μᾶλλον ἀπίθανο οἱ ἰδιοκτῆτες αὐτῶν τῶν μνημείων νὰ ὑπῆρξαν ἐπήλυδες. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, σημαντικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτισμικοῦ ὀρίζοντα θὰ διαδραμάτισαν καὶ οἱ παντοδαπὲς μετακινήσεις πληθυσμῶν, τόσο οἱ προγραμματισμένες ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία⁴, ὅσο καὶ ἐκείνες πού συντελέστηκαν μὲ νομαδικὴ ἢ μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή, ἀνατολικῶν ὅπως καὶ δυτικῶν, στὸ πλαίσιο οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ μεταναστευτικῶν φαινομένων.

Ἄλλὰ καὶ ἡ *rex romana*, ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας καὶ ἐκείνων τῆς πρώτης αὐτοκρατορίας, συνετέλεσε στὴν προώθηση τῆς ἐγκατάστασης Ρωμαίων ἢ Ἰταλῶν ἀτύπως σὲ πολλὰς πόλεις τῆς Ἄνω Μακεδονίας (Ἡράκλεια, Στύβερρα) καὶ διευκόλυνε τὶς ἐλεύθερες μετακινήσεις πληθυσμιακῶν ομάδων, τόσο ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ Ἐγνατία λειτούργησε ὡς δίαυλος ἀμφίδρομης ἐπικοινωνίας, πού πιστοποιεῖται καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιτύμβιας τέχνης καὶ πρακτικῆς. Ἡ λεγόμενη ρωμαϊκὴ κοινὴ – προσαρμο-

3. G. Lukas, *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse (Thessalie). Étude de topographie historique antique avec corpus des inscriptions* (ἀδημ. δ.δ. Πανεπ. Lyon II, 1992). Chr. Wolters, *Thessalische Grabstelen*, στό: *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, 1975-1990. Ἀποτελέσματα καὶ προοπτικὲς. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Ἀπριλίου 1990* (Ἀθήνα 1994) 277-298. Πρβ. M. Hatzopoulos, *Thessalie et Macédoine: affinités et convergences*, στό *Θεσ-*

σαλία ὀ.π. 249-254.

4. Γιὰ τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν στὴν Ἄνω Μακεδονία ἐπὶ Φιλίππου Β', βλ. J. R. Ellis, *Population Transplants under Philip II*, *Μακεδονικά* 9, 1969, 9-16 καὶ στὴν Παιονία ἐπὶ Φιλίππου Ε', F. W. Walbank, *Philip V of Macedon* (Cambridge 1940, 1967²) 224 καὶ 243-244. Πρβ. N. G. L. Hammond - F. W. Walbank, *A History of Macedonia III* (Oxford 1988) 458-459.

Εἰκ. 1. Αἰανή. Ἐπιτύμβια στήλη με παράσταση δεξιώσεως, 4ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Λούβρου. (Μακεδονία. 4000 χρόνια ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σ. 82.)

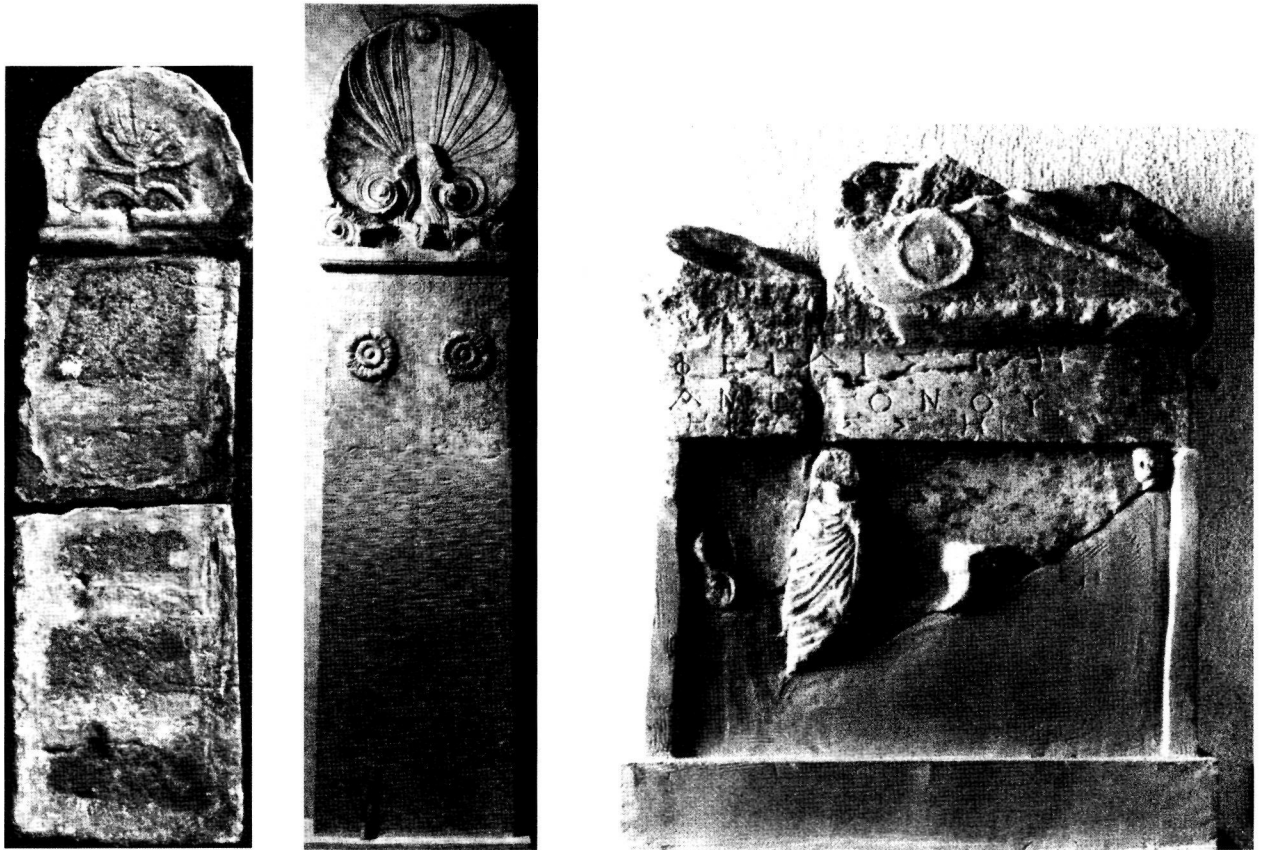

Εἰκ. 2. Στροβικί. Ἐπιτύμβια στήλη με παράσταση δεξιώσεως, περ. 350 π.Χ. Μουσεῖο Bitola. (IG X 2.2, ἀρ. 2, πίν. I,2.)

σμένη βεβαίως στήν τοπική παράδοση – βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος σέ οἰκισμούς πού ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῆς Ἑγνατίας· ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες υἰοθετεῖται ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων, ἡ εἰκονογραφία, ἀλλὰ καὶ οἱ πληθωρικές ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς συνδέουν τὴ Μακεδονία με τὴ Θράκη καὶ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Μ. Ἀσίας.

Ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς στὸν ἑλληνικὸ κόσμο τύπους ἐπιτυμβίων μνημείων, στήν Ἄνω Μακεδονία τῶν ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἐπικρατέστερες ὅπωςδήποτε ἐμφανίζονται οἱ στήλες με τὸ θέμα τῆς δεξιώσεως, μέσα ἢ ὄχι σέ ναῖσκο (Ἡράκλεια καὶ περιοχή τῆς, Αἰανή) (εἰκ. 1-2). Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, ὅποτε ὁ ἀριθμὸς τῶν μνημείων αὐξάνεται αἰσθητὰ, τοὺς πλέον συνήθεις ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους ἀποτελοῦν οἱ ραδινὲς στήλες με ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη (Ὁρεσίς, Ἑορδαία, Λυγκησίς) (εἰκ. 3-4) καὶ οἱ στήλες με ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα καὶ με ἢ χωρὶς ἀνάγλυφη παράσταση (Ἐλίμεια, Δερρῖοπος) (εἰκ. 5-8). Λιγότερο διαδεδομένες εἶναι οἱ πεσσόσχημες στήλες, ἄλλοτε με καὶ ἄλλοτε χωρὶς ἀνάγλυφο ἐπίκρανο (Ἑορδαία), καὶ οἱ παραλληλεπίπεδες πλάκες με ἀνάγλυφες ἢ γραπτὲς παραστάσεις σέ ὀρθογώνια βαθύσματα (Ἐλίμεια, Ἑορδαία) (εἰκ. 10).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ περίοδο εἶναι αἰσθητὰ μεγαλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν προηγούμενων, με παράλληλη τὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ τους διάδοση. Τώρα, ὡστόσο, ἀπέναντι στήν πολυφωνία τῶν ἑλληνιστικῶν χρό-

Εικ. 3. Κορησός. Ἐπιτύμβια στήλη με άνθεμωτή επίστεψη, 1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ. (ΕΑΜ 191.)

Εικ. 4. Πέτρος. Ἐπιτύμβια στήλη με άνθεμωτή επίστεψη, 2ος αἰ. π.Χ. Μουσείο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 118.)

Εικ. 5. Αἰανή. Ἐπιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη και ανάγλυφη παράσταση σε παραλληλεπίπεδο(;) βάθυσμα, 2ος αἰ. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αἰανής. (ΕΑΜ 41.)

νων, που όφειλόταν στην ύπαρξη πολλών και ανεξαρτήτων μεταξύ τους κέντρων παραγωγής και έπιρροής, ή παραγωγή κωδικοποιείται σε μιὰ περιορισμένη ομάδα τύπων στηλών που ανήκουν στη λεγόμενη «κοινή» τών Ἐπαρχιών. Στήλες άπλές, παραλληλεπίπεδες, χωρίς κάποια αρχιτεκτονική διαμόρφωση (εἰκ. 11) συνυπάρχουν στην περιοχή με άλλες με αετωματική επίστεψη, άλλοτε έλεύθερη – όξυκόρυφη ή άψιδόμορφη – και άλλοτε έγγεγραμμένη (εἰκ. 12-14). Από τις πρώτες, οί μικρών διαστάσεων πλάκες έντοπίζονται στην Ἐλίμεια, ένω οί υπόλοιπες, μεγαλύτερες και παχύτερες, άπαντοῦν στη Λυγκησίδα, την Πελαγονία και την Ὀρεσιίδα.

Οί έξαιρέσεις στον κανόνα τής ανάστασης στήλης ως σήματος είναι έλάχιστες και άφοροῦν σε άγάλματα, κιονόκρανα, βάσεις και πλάκες προς έντοιχισμό σε κτιστές κατασκευές⁵.

5. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1993, 1285-1300.

Εἰκ. 6. Στύβερρα. Ἐπιτύμβια στήλη με ἀέτωμα ἐγγεγραμμένο σὲ τριγωνικὸ ἐπίθημα καὶ ἀνάγλυφη παράσταση σὲ βάθυσμα. Τέλος 2ου αἰ. π.Χ. (Bitrakona 1987, πίν. I, 2.)

Εἰκ. 7. Περιοχὴ Priler. Ἐπιτύμβια στήλη με ἀέτωμα ἐγγεγραμμένο σὲ τριγωνικὸ ἐπίθημα καὶ ἀνάγλυφη παράσταση σὲ βάθυσμα. Ὑστερὴ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (Bitrakona 1987, πίν. II, 4.)

Εἰκ. 8. Demir Karija. Ἐπιτύμβια στήλη με ἀέτωμα ἐγγεγραμμένο σὲ ὀρθογώνιο ἐπίθημα καὶ ἀνάγλυφη(;) παράσταση σὲ βάθυσμα. Ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ. (Bitrakona 1987, πίν. II, 3.)

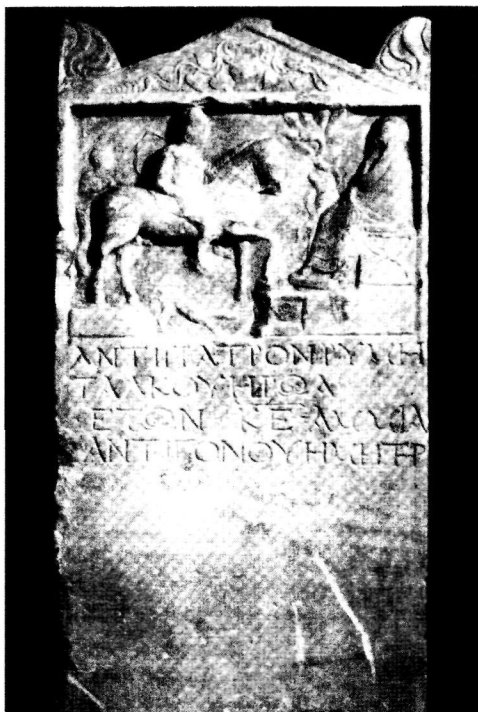
Εἰκ. 9. Μαυροπηγή. Ἐπιτύμβια στήλη με ἐπίκρανο καὶ ἀνάγλυφη παράσταση σὲ βάθυσμα, 2ος αἰ. π.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κοζάνης. (EAM 119.)

Εἰκ. 10. Μαυροπηγή. Ἐπιτύμβια στήλη με ὀριζόντιο γείσο καὶ γραπτὴ παράσταση σὲ παραλληλεπίπεδο βάθυσμα, 2ος-1ος αἰ. π.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κοζάνης. (EAM 120.)

Εἰκ. 11. Σύνδεδρον. Παραλληλεπίπεδη στήλη με ἀνάγλυφη παράσταση, β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Συλλογὴ Τσοτυλίου. (EAM 53.)

Εικ. 12. Άνω Βεΰη. Έπιτύμβια άετωματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση σε παραλληλεπίπεδο βάθυσμα, 2ος-3ος αι. μ.Χ. Μουσείο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 164.)

Εικ. 13. Άγιος Χριστόφορος. Έπιτύμβια στήλη με άψιδωτή άπόληξη και άκρωτήρια και ανάγλυφη παράσταση σε βάθυσμα, ά μισό 3ου αι. μ.Χ. Μουσείο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 136.)

Εικ. 14. Μελίτη. Έπιτύμβια παραλληλεπίπεδη στήλη με έγγεγραμμένο άέτωμα και ανάγλυφη παράσταση σε βάθυσμα, ά μισό 3ου αι. μ.Χ. Μουσείο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 166.)

Παρόλον ότι δέν εΐναι άγνωστη ή ύπαρξη στή Μακεδονία τών άυτοκρατορικών χρόνων και πολυδάπανων μνημείων, όπως οί σαρκοφάγοι⁶, ή παρου-

6. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (1982) 346 κέ., πίν. 373-393 (Μακεδονία). G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit* (Darmstadt 1993) 140-143 (Μακεδονία). Πρβ. και Η. Herdejürgen, *Frühkaiserzeitliche Sarkophage im Griechenland*, *Jdl* 96, 1981, 413-435. Στη ρωμαϊκή άποικία τών Φιλίπων ιδιαίτερα διαδεδομένος, άπό τόν 1ο μ.Χ. αι., εΐναι ό τύπος τής ενεπίγραφης σαρκοφάγου χωρίς βάση, γεΐσο και γλυπτή διακόσμηση, πού κατά τόν P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine* (Paris 1937) 372 (πρβ. και Herdejürgen ό.π. 413-415) υίοθετήθηκε άπό τούς

σία τους στὴν Ἄνω Μακεδονία, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι γνωστὲς δύο μόνο περιπτώσεις (ΕΑΜ 60 καὶ ἄλλη ἀνεπίγραφη ἀπὸ τὸ Κέντρον), εἶναι μηδαμινή. Ἀντίθετα, ἀστικά κέντρα ὅπως ἡ Βέροια καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἕναν ὑπολογισμὸ ἀριθμῶ⁷. Καὶ ἐνῶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία μαρτυροῦν ἐπίδραση τῶν ἀπτικῶν ἐργαστηρίων, στὴν Κάτω Μακεδονία συνυπάρχουν δημιουργίες, ἐπέισακτες ἢ μὴ, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀπτικῶν καὶ τῶν μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων.

ΟΙ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Α. ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ἡ ἐμφάνιση ἐπιτυμβίων στηλῶν μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις στὸ βασιλεῖο τῆς Μακεδονίας⁸ ἀνάγεται στὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἔργα αὐτά, πὺ ἐντοπίζονται στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Κάτω Μακεδονίας, ἐνῶ παρουσιάζουν τεχνοτροπικὴ συγγένεια, ὅσον ἀφορᾷ στὰ πρότυπά τους, πρὸς τὰ προϊόντα τῶν ἀπτικῶν καὶ τῶν νησιωτικοῖωνικῶν ἐργαστηρίων, ἀποκλίνουν καὶ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ αὐτὰ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἐγγῶριοι τεχνίτες τὰ προσαρμύζουν στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐπέκεινα ζωὴ τῶν Μακεδόνων⁹. Τὰ πρῶμα αὐτὰ ἔργα τέχνης εἶναι ὁπωσδήποτε ὀλιγάριθμα καὶ κατὰ κανόνα ἀνεπίγραφα.

Κατὰ τοὺς ὄψιμους κλασικοὺς χρόνους (4ος αἰ. π.Χ.) παρατηρεῖται μιὰ ὀλοένα αὐξανόμενη χρῆση ἐπιτυμβίων, ἐνεπίγραφων πλέον, στηλῶν, ἢ πλειονότητα τῶν ὁποίων προέρχεται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Πέλλας, τῆς Βεργίνας καὶ τῆς Μιέζας (Λευκάδια). Στὰ μνημεῖα αὐτὰ ἡ ἐπιτύμβια ἔκφραση εἶναι ἰδιαίτερα βραχεῖα καὶ συνίσταται στὴν ἀναγραφή, εἴτε ἀπλῶς τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ στὴν ὀνομαστικὴ¹⁰, εἴτε στὴν παράθεση καὶ τοῦ πατρωνυμοῦ. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἢ πληροφόρηση γιὰ τὸν ἀποθανόντα συμπληρώνεται καὶ μὲ τὴν ἀναγραφή τοῦ ἔθνικοῦ (ἄλλοδαποὶ νεκροί). Γιὰ τοὺς νεκροὺς θηλυκοῦ γένους, ἐφόσον αὐτὲς ἦταν ὕπανδρες, ἀναγράφεται ἀφενὸς τὸ ὀνομα τοῦ πατρός, ἀφετέρου καὶ ἐκεῖνο τοῦ συζύγου¹¹. Ἐνίοτε τὸ *θυγάτηρ* παραλείπεται, καθὼς καὶ τὸ πατρώνυμο¹².

εὐκατάστατους κατοίκους τῆς ἀποικίας, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἰταλῶν γαιοκτημόνων.

7. Βλ. ΕΚΜ Ι καὶ ΙΓ Χ 2.1, σποράδιον.

8. Ἐξαίρουνται ἀπὸ τὴν ἀνασκόπηση οἱ ἀποικίες τῶν νοτίων Ἑλλήνων καὶ οἱ «χῶρες» τους.

9. F. Felten, Themen makedonischer Grabdenkmäler klassischer Zeit, *Ἀρχαία Μακεδονία* V, 1 (1993) 405-414, εἰκ. 1-14 (σ. 419-431). Ἀπὸ τὸν δειγματοχῶρο, ὅπως ἐξᾴλλου ἦταν ἀναμενόμενο, δὲν λείπουν καὶ τὰ ἐπέισακτα μνημεῖα.

10. Βεργίνα: Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 165-169· 207-209· 209-211· 217-219· 259-260. Πέλλα: SEG

24, 1969, 543. Π. Χρυσσοτόμου, Νέες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς, στὸ: *Μνείας χάριν, Τόμος στὴ μνήμη Μαίρης Σιγανίδου* (Θεσσαλονίκη 1998) 366-367. Βέροια: ΕΚΜ Ι 172.

11. Βεργίνα: *Ἡ δεῖνα τοῦ δεῖνος θυγάτηρ, τοῦ δεῖνος γυνή* (Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 135-138, ἀρ. κατ. 15). Πέλλα: Ἡδίστη Νεάνδρο[υ] | Ἐπικράτου γυν[ή] (SEG 24, 1969, 549). Ἀρχοντικὸ Πέλλης: Μαμαλα Εὐκολίνο[υ] Διοδώρου γυνή (BCH 117, 1993, 387-388). Βέροια: ΕΚΜ Ι 149.

12. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 233-235, ἀρ. κατ. 57 καὶ 139-143, ἀρ. κατ. 16 (πατρώνυμο).

Στην ίδια χρονική περίοδο εμφανίζονται, σέ σπάνια ώστόσο παραδείγματα, επιτύμβιες εκφράσεις που αναφέρονται και στον αναθέτη του μνημείου¹³.

Από αρχιτεκτονικής απόψεως, τὰ μνημεία τῆς Βεργίνας ἀνήκουν σέ δύο κατηγορίες: ἐκείνη τῶν ναόσχημων καὶ ψευδοναόσχημων στηλῶν καὶ ἐκείνη τῶν παραλληλεπιπέδων ἀπλῶν, ἢ μὲ ἐπίκρανο, ἢ μὲ ἀνθεμωτὴ ἀλλὰ καὶ μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη στηλῶν¹⁴. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ στὴν Πέλλα¹⁵.

Στὴν Ἄνω Μακεδονία τὰ παλαιότερα χρονολογικὰ μνημεία ἀνάγονται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶναι εὐάριθμα καὶ στὴν πλειονότητά τους ἀνεπίγραφα. Προέρχονται ἀπὸ τὰ λίγα ἀστικά κέντρα (Αἰανή, Ἡράκλεια) πού ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ¹⁶. Παρόλον ὅτι ἡ παραγωγή παρουσιάζει μιὰ κάποια ἄνοδο στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ τὰ σχετικὰ μνημεία προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλες νέες περιοχές, ὡστόσο παραμένει περιορισμένη σέ σχέση μὲ ἐκείνη τῆς ἐπόμενης περιόδου, τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τὰ μνημεία τῶν ὑστεροκλασικῶν χρόνων εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ βέβαιη ἐξάρτησή τους ἀπὸ ἀττικά πρότυπα μὲ ἐμφανὴ τὰ ἐπαρχιακὰ χαρακτηριστικὰ στὴ σύλληψη, περισσότερο ὅμως στὴν ἐκτέλεση. Ἡ διάδοση τῶν προτύπων αὐτῶν μπορεῖ νὰ συντελέστηκε καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση ἄλλων γειτονικῶν κέντρων καὶ περιοχῶν, κυρίως στὴν Κάτω Μακεδονία. Ἀπὸ τὴν τελευταία φαίνεται νὰ ἐπηρεάζονται τὰ μνημεία τῆς Ἑορδαίας καὶ τῆς Ἑλίμειας, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀμύντα Γ' ἐπεκτεινόταν καὶ σὲ τμῆμα τῆς θεσσαλικῆς Περραιβίας.

Ὡς ἐπικρατέστερο ἐμφανίζεται τὸ θέμα τῆς δεξίωσης, μέσα ἢ ὄχι σὲ ναῖσκο, πού ἐντοπίζεται κυρίως στὸν χώρο τῆς Λυγκηστίδος (Ἡράκλεια καὶ περιοχὴ τῆς), ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν, δηλαδὴ στὴν Ἑλίμεια (Αἰανή)¹⁷ (εἰκ. 1). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία σύγχρονων μνημείων μὲ γραπτὲς συνθέσεις ἢ γραπτὴ διακόσμηση, ὅπως αὐτὰ πού ἀπαντοῦν στὴν Κάτω Μακεδονία καὶ ἰδιαίτερα στὴ Βεργίνα¹⁸.

Μοναδικὸ παράδειγμα ἐνεπίγραφου μνημείου αὐτῆς τῆς περιόδου ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀριστονίκης ἀπὸ τὴ Στύβερρα (Δερριόπος), μὲ ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα καὶ βάθυσμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση, πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹

Στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ὁ ἀπλὸς τύπος ἐπιτύμβιας ἔκφρασης μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ νεκροῦ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται²⁰, ἐπιβιώνοντας μάλιστα μέχρι

13. Αὐτόθι 192-194, ἀρ. κατ. 26.

14. Αὐτόθι 248-252.

15. Φ. Μ. Πέτσας, *A Few Examples of Epigraphy from Pella*, *BSt* IV, 1963, 155-170.

16. H. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs* (Mainz 1965) 27-28, ἀρ. 56, πίν. 23 = *Μακεδονία, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ* (Ἀθήνα 1982) 82, εἰκ. 48. R. Vasic, *A Contribution to the Dating of the two Attic Grave-reliefs Found in Macedonia*, *ŽAnt* 21, 1971, 279-286. Παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀμφαξίτιδα (Isar Marvinci/Ἰδομεναί) βλ. Bitrakova 1987, 113-115 καὶ 195, πίν. Π.1.

17. Ἀπὸ τὴν Ἀμφαξίτιδα (Isar Marvinci) εἶναι γνωστὸ ἀπότημα ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ παράσταση δεξιώσεως (Bitrakova 1987, 193, ἀρ. 1, πίν. I,1).

18. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1993, 1287-1288.

19. D. Vuckovic, *Arch. Jugosl.* 4, 1963, 68. F. Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 279 εἰκ. 3c. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 137, σμμ. 4.

20. Παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Παιονία καὶ τὴν Ἀμφαξίτιδα καὶ χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. (Demir Kapu: Bitrakova 1987, 193, ἀρ. 3, εἰκ. Π.3. *BCH* 97, 1974, 279, εἰκ. 3a) καὶ στὸν 2ο αἰ. π.Χ. (Isar

καὶ τὴν αὐτοκρατορική ἐποχή²¹. Παράλληλα, ὡστόσο, στὴ μέση ἑλληνιστικὴ περίοδο, ἐμφανίζεται καὶ ἡ καταληκτικὴ ἐπίκληση χαῖρε ἢ ἤρωσ χαῖρε, ἡ ὁποία θὰ διαδοθεῖ ἀκόμα περισσότερο στοὺς τρεῖς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες²².

B. ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. Ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις

α. Ὁ χαιρετισμὸς τοῦ νεκροῦ

Ἡ καταληκτικὴ ἐπίκληση χαῖρε ἐμφανίζεται στὶς ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις, ἤδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, σὲ διάφορα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου²³. Ἀποδέκτης τοῦ χαιρετισμοῦ εἶναι ὁ νεκρὸς, ἄσχετα μὲ τὸ κατὰ πόσον τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται στὴν κλητικὴ ἢ σὲ κάποια ἄλλη πτώση²⁴. Ἡ χρῆση τῆς κλητικῆς, στὰ μνημεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας μὲ τὸ χαῖρε, εἶναι σπάνια στὴ Μακεδονία (κατ' ἐπιλογή *IG X 2.1*, 316, 373, *677, *901), ὅπου χρησιμοποιεῖται – ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιοχές – περισσότερο ἢ ὀνομαστικὴ πτώση γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ²⁵. Στὴν περίπτωση τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ἢ παρουσία τοῦ χαῖρε εἶναι σπάνια καὶ φαίνεται πὼς ἀπαντᾷ συχνότερα σὲ μνημεῖα στὰ ὁποῖα τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴ δοτικὴ (*Srom.* 75, 1933, 39, ἀρ. 128: Παιονία), σπανιότερα ὡστόσο σὲ ἐκεῖνα ὅπου τὸ ὄνομα παρατίθεται στὴ γενική (*EAM* 49: Ἐλίμεια).

Ἡ ἐπίκληση χαῖρε ἐπιβιώνει καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια²⁶, εἴτε μὲ τὴ μορφὴ χρηστὲ χαῖρε²⁷ (εἰκ. 15) – ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴν Ἐλίμεια κατ' ἐπίδραση τῆς γειτονικῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἡ ἔκφραση αὐτὴ εἶναι κοινὴ²⁸ –, εἴτε μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἀντι-

Marvinci / Ἰδομεναί: Bitrakova 1987, 194, ἀρ. 9 καὶ εἰκ. II.2), τὴν Ἐλίμεια (*EAM* 42-43: 2ος αἰ. π.Χ.), τὴν Ἑορδαία (*EAM* 118: 2ος αἰ. π.Χ.), τὴ Λυγκησιδα (*EAM* 15) καὶ τὴν Ὀρεσιδα [*EAM* 190 (3ος αἰ. π.Χ.), 191 (1ος αἰ. π.Χ./1ος αἰ. μ.Χ.)].

21. Ἑορδαία: *EAM* 126 (2ος αἰ. μ.Χ.).

22. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴ Βέροια βλ. *IG X 2.1* καὶ *EKM* I, σποράδην.

23. Βλ. Ul. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (Bern 1954) 261 κέ. καὶ τελευταία A. D. Rizakis, στό: I. Papapostolou, *Achaean Grave-Stelai* (Athens 1993) 112.

24. G. Daux, *BCH* 94, 1970, 602-604.

25. Πρβ. αὐτόθι 604, σημ. 28. Στὴν Ἄνω Μακεδονία τὰ ἑλληνιστικὰ παραδείγματα εἶναι ὀλιγάριθμα καὶ ἐντοπίζονται στὴν Ἐλίμεια (*EAM* 45-46), στὴν Πελαγονία (Priler: *BCH* 98, 1974, 275.817-818.

Bitrakova 1987, 105, πίν. II,1) καὶ στὴ Δασσαρητία (Ὁχορίς: *ŽAnt* 6, 1956, 169, ἀρ. 4).

26. Μὲ τὴν ἀπλή της μορφὴ ἀπαντᾷ (ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴν ὀνομαστικὴ + πατρώνυμο + χαῖρε, ἢ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴ δοτικὴ) μόνο στὴν Κάτω Μακεδονία (βλ. *IG X 2.1*, σποράδην).

27. *EAM* 49.

28. B. Helly, *Gonnoi*, II. *Les inscriptions* (Paris 1973) σποράδην. Ἡ συνήθεια εἶναι γνωστὴ σὲ πολλὲς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές, ὅπως τὴ Λακωνία, τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴ Βοιωτίαν, ἀπ' ὅπου πιθανῶς διαδόθηκε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (πρβ. Ph. Zaphiropoulou, *Banquets funéraires sur les reliefs de Paros*, *BCH* 115, 1991, 525-543) καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, χῶρο στὸν ὁποῖο ἀπαντοῦν καὶ τὰ περισσότερα παραδείγματα (Lattimore 1942, 97-99). Τελευταία, μὲ ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. P. Herrmann, Γέρας θανάτου

Εἰκ. 15. Καισαρεία. Ἐπιτύμβια τριγωνική στήλη με ἀνάγλυφη παράσταση, 125/126 μ.Χ. Μουσείο Αἰανῆς. (ΕΑΜ 49.)

Εἰκ. 16. Κοζάνη. Ἐπιτύμβιο φοινικόμορφο κιονόκρανο, β' μισό 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κοζάνης. (ΕΑΜ 54γ.)

φώνησης τοῦ νεκροῦ πρὸς τὸν θεατῆ: χαῖρε παροδεῖτα²⁹, χαῖρε καὶ σὺ κι εὐόδει (εἰκ. 16)³⁰. Πρὸς τὸν θεατῆ ἀπευθύνεται καὶ ὁ καταληκτικὸς χαιρετισμὸς (εὐτυχεῖτε) σὲ

των. Totenruhm und Totenehrung im städtischen Leben der hellenistischen Zeit, στό: *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (München 1995) 190, σημ. 8.

29. Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, 159-160, ἀρ. 414. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 64, ἀρ. 138· 67, ἀρ. 149, add. 69, ἀρ. 154 καὶ 71, ἀρ. 161. *Spom.* 75, 1933, 34, ἀρ. 94 (χαίρεται παροδίτε). Πρβ. καὶ τὴν ἔκφραση μνείας χάριν, σὺ δαὶ χαῖραι παρωδίτα (Παιονία: *AM* 27,

1902, 319, ἀρ. 48). Ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ ἔκφραση σὲ μνημεῖο τῆς Παιονίας: χαῖρε σὴ παριδεῖν ἦτε ξένος ἦτε πολεῖτης (*Spom.* 71, 1931, 69, ἀρ. 153).

30. Ἐλίμεια: *EAM* 54. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ τὸν D. Levi (*The Evil Eye and the Lucky Hunchback*, στό: R. Stillwell [ἐκδ.], *Antioch-on-the-Orontes*, III. *The Excavations 1937-39*, Princeton 1941, 220-232), ἡ σημασία τοῦ καὶ σὺ εἶναι ἀμφίσημη, δηλαδή καὶ δη-

ἀναθηματική ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Struga (*Srom.* 71, 1931, 222, ἀρ. 590), ἔκφραση πού, ὀπωσδήποτε, ἀποτελεῖ δάνειο ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία³¹. Ἡ παρουσία παρόμοιων ἀντιφωνήσεων, σπάνιων ὀπωσδήποτε στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας³², ἐπικεντρώνεται στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν παραδειγμάτων εἶναι ἐντυπωσιακός³³. Τόσο τὸ παλιὸ σχῆμα μόνο μὲ τὸ χαῖρε, ὅσο καὶ τὸ νέο μὲ τὶς ἀντιφωνήσεις, ἐμπλουτίζονται ἐνίοτε καὶ μὲ ἀναλυτικότερες πληροφορίες γιὰ τὸν ἀποθανόντα καὶ τὴν οἰκογένειά του.

Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στοὺς τεθνηκότας καὶ τοὺς περιόντας³⁴ ἴσως ἀπηχεῖ κάποια ἀντίληψη γιὰ τὴν μὴ ἐξαφάνιση τοῦ νεκροῦ ὡς ὄντοτητας μετὰ τὸν φυσικὸ του θάνατο, ἢ ἄλλως τὴν πεποίθηση ὅτι, παρὰ τὴν ἀπουσία του, ὁ νεκρὸς διατηρεῖ στενὲς σχέσεις μὲ τὴν κοινωνικὴ ομάδα, στὴν ὁποία αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνήκει μὲ ἓναν ἰδιαίτερο, ὡστόσο, τρόπο πού δηλώνεται μὲ τὴν συμβολικὴ, μέσῳ τῆς στήλης, παρουσία του στὰ ὄρια τῆς πόλης καὶ συνηθέστατα κατὰ μῆκος τῶν ὀδικῶν ἀξόνων διακίνησης αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν ζώντων³⁵.

λώνει χαιρετισμὸ τοῦ νεκροῦ πρὸς τὸν περαστικὸ καὶ ἀπευθύνει ἔμμεση ἀπειλὴ πρὸς τὸν ἀσεβῆ, τὸν δυνάμει βάνδαλο τοῦ μνημείου (πρβ. F. E. Brenk, *The καὶ σὺ Stele in the Fitzwilliam Museum*, *ZPE* 126, 1999, 169-176, εἰδικότερα 173).

31. Βλ. F. Ziemann, *De epistularum graecarum formulis solemnibus* (Halle 1940) 350-356. Ἀντίστοιχη εἶναι ἡ λατινικὴ προσφώνηση *vale* [πρβ. ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ λατινῶνες περιοχές: N. Gnaile, *Inscriptions funéraires romaines*, στό: Y. Le Bohec (ἐκδ.), *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine, Mélanges à la mémoire de M. Le Glay* (Bruxelles 1994) 800-801], πού ἀπαντᾷ σὲ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Νέα Νικομήδεια Ἡμαθίας (*EKM* I 501).

32. Παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Πρώτη Σερρών (Ἡδωνίς-Πιερίς): *BCH* 47, 1923, 57, ἀρ. 13 καὶ ἀπὸ τὴ Βέροια: *EKM* I 362.

33. Γιὰ τὴ χρήση τῆς ἔκφρασης καὶ τῶν παραλλαγῶν της, χαῖρε καὶ σὺ τίς ποτ' εἶ (*Srom.* 98, 1941-48, 58, ἀρ. 120), χαῖρε καὶ σὺ πολλά· τίς ποτ' εἶ, βλ. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 224. Ἡ ἀντίστοιχη λατινικὴ ἔκφραση, αὐτούσια ἢ σὲ παραλλαγές (*et tu salve quisquis es*, κλπ.), γνωστὴ ἀπὸ πλῆθος ἐπιγραφῶν τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας (N. Gnaile, *Inscriptions funéraires romaines*, στό Y. Le Bohec (ἐκδ.), *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine, Mélanges à la mémoire de M. Le Glay*, Bruxelles 1994, 800-891), στὴ Μακεδονία ἐμφανίζεται, παράλληλα μὲ

τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ (Οἰκονόμος 1915, 13, ἀρ. 7. *Klio* 52, 1970, 61-62, ἀρ. 14. *SEG* 38, 1988, 618) κυρίως στίς ἀποικίες (*CIL* III 594: Νέα Ἐφεσος Πιερίας [Δίον]). Δὲν εἶναι ἄγνωστη ἡ ἔκφραση καὶ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, εἴτε τῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη: L. Robert, *RPh* 1974, 224, σημ. 259-268), εἴτε τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας [A. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: Epigraphie et histoire* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25, Athènes 1998) 115, ἀρ. 82].

34. Τὸ θέμα τῆς συνομιλίας τοῦ νεκροῦ μὲ τοὺς ἐπιζῶντες ἀπαντᾷ τόσο στὴν ἐπιτύμβια τέχνη ὅσο καὶ στὴ φιλολογικὴ παράδοση ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Πρβ. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (London 1971) 262. Οἱ τεχνικοὶ μάλιστα ὄροι πού χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτὴ τὴν προσέγγιση (παροδείτης, παροιχόμενος κλπ.) ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν ἀμεσότητα. Πρβ. Lattimore 1942, 230-232.

35. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης [M. Vitti, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της ἕως τὸν Γαλέριο*, Ἀθήνα 1996, 134 κέ. (τὰ νεκροταφεῖα)] καὶ ἐκείνη τῆς Βέροιας (Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσουλου, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας*, Ἀθήνα 1998², 112 καὶ χάρτη). Γενικὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν νεκροταφείων κατὰ μῆκος τῶν ὀδικῶν ἀξόνων ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὶς πύλες τῶν τειχῶν τῶν πόλεων, κυρίως στὴ Δύση, βλ. *Römische Gräbstrassen, Selbstdarstellung-Status-Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. October*

β. Ὁ ἀφηρωισμὸς τῶν νεκρῶν

Ὁ ἀφηρωισμὸς τῶν κοινῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ ἴδιον γνώρισμα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀντικατοπτρίζει τὴν δοξασίαν τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴ³⁶. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Πελοπόννησος (μὲ ἐξαιρέση τῆς Λακωνίας καὶ λιγότερο τὴν Ἀρκαδία) ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὴν γεωγραφικὴ διάδοση τῆς λέξης ἥρωος στὶς ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις, ἴσως νὰ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἡ δοξασία τοῦ ἀφηρωισμοῦ τοῦ νεκροῦ βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος σὲ περιοχὲς ποὺ διετέλεσαν κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπιρροὴ τῶν Μακεδόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Ἐπιγόνων, ἀφοῦ εἶναι γνωστὴ ἡ βαθιὰ προσήλωση τοῦ μεγάλου στρατηλάτη στὶς δοξασίαις τῆς ὀμηρικῆς ἐποχῆς³⁷.

Ἡ εὐρεία ἀποδοχὴ τῆς δοξασίας αὐτῆς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων μὲ ἐκφράσεις ἀφηρωισμοῦ τοῦ νεκροῦ. Στὴν ἴδια τὴν Μακεδονία, ἡ Βέροια μόνον ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἕναν ὑπολογισμὸ ἀριθμὸ περιπτώσεων³⁸. Ὅποτε, ὀρθῶς ἡ *communis opinio*, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, θεωρεῖ τὸ ἐπίθετο ἥρωος ὡς κοινότυπο ὄρο³⁹, ἰσότιμο μὲ ἐκεῖνον τοῦ τεθνηκότος, χωρὶς κάποια ἰδιαίτερη θρησκευτικὴ διάσταση⁴⁰ (εἰκ. 17).

Παρὰ τὸ πρῶμο τοῦ φαινομένου, τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτάφιων στήλων στὴν Ἄνω Μακεδονία προέρχεται ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Οἱ περιπτώσεις τῶν ἑλληνιστικῶν

1985 (München 1987). Πρβ. καὶ H. von Hesberg, *Römische Grabbauten* (Darmstadt 1992) 26 κέ. (Konkurrenz und Angleichung: Gräberstrassen in spätrepublikanischer und frühaugusteischer Zeit), καὶ ἰδιαίτ. 45 κέ. (Der neue Wohlstand in der Provinz: Nekropolen des 1.-3. Jh. n. Chr. in den Städten des Imperium Romanum).

36. Fr. Graf, *Nordionische Kulte* (Zürich 1985) σποράδην.

37. Πρβ. τὴν πύρὰ τοῦ Ἡφαιστῆος στὴ Βαβυλώνα: W. Völcker-Janssen, *Kunst und Gesellschaft an den Höfen Alexanders d.Gr. und seiner Nachfolger* (München 1993) 100 κέ.

38. Ἡ συνήθεια ἐπιβιώνει καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια, παρόλον ὅτι τὰ παραδείγματα εἶναι λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ἑλληνιστικῆς: πρβ. A. Tatakis, *Ancient Beroea. Prosopography and Society* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8, Athens 1988) 502-3. Πρβ. καὶ *EKM I*, σποράδην.

39. Πὰ τὴν γεωγραφικὴν διάδοσιν τοῦ ἐπιθέτου ἥρωος, σὲ ὁρισμένες κατὰ προτίμησιν περιοχὰς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, βλ. Lattimore 1942, 97-99.

40. Βλ. Fr. Graf, *Nordionische Kulte* (Zürich 1985) 128, σημ. 55 μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄρος ἥρωνος χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμον τοῦ ὄρου σῆμα ἀποδεικνύει τὴν ἀπουσία ὁποιασδήποτε θρησκευτικῆς ἢ ἄλλης διάστασης ἀπὸ τὸ ἐπί-

Εἰκ. 17. Ρυάκι. Ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις σὲ δύο ἐπάλληλα τετράπλευρα βαθύσματα, 1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κοζάνης. (ΕΑΜ 121.)

μνημείων εἶναι ὀλιγάριθμες καὶ ἐντοπίζονται στὴν Ἑλίμεια καὶ τὴν Ἑορδαία⁴¹. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο ἀνήκουν καὶ τὰ πρῶτα ἀναθηματικά ἐπιτύμβια, στὰ ὁποῖα τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴ δοτικὴ συνοδευόμενο ἀπὸ τὸ πατρωνυμικὸ (*EAM* 120) καὶ τὸ ἐπίθετο ἥρωσ/ἥρώισσα στὴ δοτικὴ (*EAM* 41· 44: Ἑλίμεια. 119: Ἑορδαία). Τὰ πληθέστερα παραδείγματα τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου ἐντοπίζονται κυρίως στὴν Ὀρεσιίδα⁴², τὴν Πελαγονία⁴³, τὴν Παιονία⁴⁴ καὶ τὴ Λυγκησιίδα⁴⁵. αἰσθητὰ λιγότερες περιπτώσεις μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴν Ἑλίμεια⁴⁶, τὴν Ἑορδαία⁴⁷ καὶ τὴ Δερρίοπο⁴⁸. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παραλλαγή ἐκείνη τοῦ ἀπλοῦ αὐτοῦ τύπου, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴν ὀνομαστικὴ, ἐνῶ ἡ ἐπίκληση ἥρωσ στὴ δοτικὴ. Ὁ ἀναθέτης, ὅπως ὅποτε, παραμένει ἄγνωστος (πρβ. Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, 154, ἀρ. 386-387).

θετο ἥρωσ κατὰ τὰ αὐτοκρατορικά, κυρίως, χρόνια. Βλ. Chr. Habicht, *Gottmenschen und griechische Städte* (München 1970²) 179 κέ. Lattimore 1942, 99, σμμ. 89.

41. *EAM* 53 (Ἑλίμεια): ἥρωσ, *EAM* 121 (Ἑορδαία): ἥρωες στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου καὶ στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.

42. *EAM* 159: ἥρωι Συνεγδήμ[ωι] νέω, 165: ἥρωσ χαῖρε, 195: ἥρωσ χέρε (πιθανῶς ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια), 197: ἥρωσ χαῖριν, 192: ἥρώισσα, 196: ἥρω[ι]ς χαῖρε, 206: τήνδε πλάκα θῆκε, ἥρωις χαῖρειν.

43. Ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἥρωι: *Spom.* 71, 1931, 154, ἀρ. 386· πρβ. *ŽAnt* 27, 1977, 146 σμμ. 27. - *Spom.* 71, 1931, 154, ἀρ. 387· πρβ. *ŽAnt* 27, 1977, 138 εἰκ. 26. - *Spom.* 71, 1931, 167, ἀρ. 439· πρβ. *ŽAnt* 27, 1977, 146, σμμ. 27. - ἥρωσ χαῖρε: *Spom.* 75, 1933, 14· *Spom.* 77, 1934, 38, ἀρ. 11· πρβ. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 140, σμμ. 16· Papazoglou, *Héraclée* I 25 σμμ. 62. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 139-140 = *SEG* 27, 1977, 289. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 135-37 = *SEG* 27, 1977, 278. Μὲ περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα, ἥρωι ἐτῶν...: *Spom.* 71, 1931, 241, ἀρ. 642. F. Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 297· Papazoglou 1988, 285, σμμ. 36. - *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 430: τῷ υἱῷ ἥρωι καὶ ἑαυτῷ ζῶν. Μ. Μέστριος Ἰουλιανὸς ἐποίει. - *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 385: ἑαυτῇ καὶ Βάσσω τῷ υἱῷ ἥρω.

44. Ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἥρωσ: *Spom.* 98, 1941-48, 77 ἀρ. 165. *ŽAnt* 27, 1977, 137 σμμ. 4. - ἥρωσ χῖρε: *Spom.* 98, 1941-48, 201, ἀρ. 395· *BullÉpigra* 1950, 135. - ἥρωσ χαῖρε: *Spom.* 75, 1933, 128· ἡ τελευταία εἶναι ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια. Χρονολογοῦνται στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ (2ος/3ος αἰ. μ.Χ.), ἡ δευτέρη ἀκριβῶς 231/2 μ.Χ. Ἡ πλειονότητα ὡστόσο τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς Παιονίας μὲ τὴν καταληκτικὴ ἔκφραση ἥρωσ ἢ ἥρωσ χαῖρε εἶναι ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες καὶ ἐμπεριέχουν περισσότερα στοιχεῖα σὲ

σχέση μὲ τὶς προηγούμενες ἑλληνιστικῆς παράδοσης. Ζῶντες μνήμης χάριν. "Ἡρωες χαῖριν: *Spom.* 75, 1933, 39, ἀρ. 123. ...ἐποίησαν τὸ ἥρώων. "Ἡρωσι χαῖριν: *ŽAnt* 3, 1953, 239-41, ἀρ. 8, εἰκ. 8 (σ. 243). *SEG* 16, 1959, 407. - ἐποίησεν ... ζῶς, μνήμης ἕνεκον. "Ἡρωες χαῖρετε. χαῖρε καὶ σὺ τίς ποτ' εἶ: *Spom.* 98, 1941-48, 58, ἀρ. 120. ἐποίησαν καὶ ἑαυτοῖς ζῶσιν. "Ἡρωσ χαῖρε: *Spom.* 98, 1941-48, 67, ἀρ. 140.

45 ... ἥρωες: *Spom.* 75, 1933, 14, ἀρ. 26. *Spom.* 77, 1934, 38, ἀρ. 12 (ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια). - τῷ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἥρωι: F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 141-2 (*SEG* 27, 1977, 276)· πρβ. Papazoglou, *Héraclée* I 25 σμμ. 62 (σ. 26). - ἥρωσ χαῖρε: *Spom.* 75, 1933, 14, ἀρ. 25· *Spom.* 77, 1934, 38, ἀρ. 11. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 140, σμμ. 16. Papazoglou, *Héraclée* I 25, σμμ. 62.26. Μὲ ἐπιπλέον στοιχεῖα, π.χ. ἡλικία τοῦ νεκροῦ+ ἥρωσ: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 47. Papazoglou, *Héraclée* I 25, σμμ. 62. F. Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 142-5 (*SEG* 28, 1978, 317). Αὐτὴ ἡ στήλη ἔχει τὴ μορφή menhir καὶ προσομοιάζει πρὸς τὶς ἀνθρωπόμορφες στήλες τῆς Πελαγονίας. Τὸ Ζινοῖο, πάντως, ὅπου βρέθηκε, κεῖται στὰ σύνορα μὲ τὴν Πελαγονία καὶ ἡ ἐνταξίη του στὴ Λυγκησιίδα δὲν εἶναι βέβαιη: Papazoglou ὁ.π. Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς χρονολογοῦνται στὸν 2ο/3ο αἰ. μ.Χ. μὲ βάση τὴ γραφὴ. *Spom.* 71, 1931, 241 ἀρ. 642: Π. Αἰλίω ...στρατιώτῃ ἔστησεν ὁ πατὴρ ἥρωι ἐτ(ῶν) ΙΖ. *EAM* 164, 168, 170: ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴν αἰτιατικὴ+ἥρωα.

46. *EAM* 48: ἥρωες χαῖρετε. *EAM* 51, 56: ὀνόματα νεκρῶν + ἥρωα.

47. *EAM* 131: Κοπρία Ἀλεξάνδρου ἥρωιδι τῇ συμβίω, ἐκ τῶν ἐκείνου μνήμης χάριν.

48. Ἀντιγόνω Ζωπύρου ἥρωι: *Spom.* 71, 1931, 148, ἀρ. 370. Πρβ. F. Papazoglou, *Stèles anthropomorphes et amorphes de Pélagonie*, *ŽAnt* 27, 1977, 140, εἰκ. 4b.

Αναφορικά με την τυπολογία, τὰ μνημεία πού φέρουν έκφράσεις με τὸ καταληκτικὸ ἦρωσ ἢ ἦρωσ χαῖρε (στήν ὀνομαστική ἢ τὴ δοτική) καὶ ἡ πλειονότητα τῶν ὁποίων ἐντοπίζεται σὲ περιοχὲς ὄρεινές καὶ ὀπωσδήποτε δυσπρόσιτες, ἐνῶ παρουσιάζουν μιὰ σχετική ποικιλία στήν περιοχή τῆς Ὁρεσίδος με προεξάρχοντα τὸν τύπο τῆς στήλης με ἀετωματικὴ ἀπόληξη, στήν Πελαγονία ἐπικεντρώνονται στὶς σχιστολιθικὲς λεπτὲς παραλληλεπίπεδες πλάκες, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνήκουν στὶς λεγόμενες ἀνθρωπόμορφες στήλες⁴⁹. Τὸ φαινόμενο τῆς ἐπιβίωσης παρόμοιων ταφικῶν ἐκφράσεων, πού ἀνάγουν τὴ γένεσή τους στήν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁵⁰, ἐρμηνεύεται πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῶν περιοχῶν, ὅπου αὐτὰ ἀνευρίσκονται, καὶ τὴ συνεπακόλουθη ἐμμονὴ τους στήν παράδοση. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐμμονὴ αὐτὴ ἀφορᾷ στήν οὐσία, δηλαδή στὴ δύναμη τοῦ λιτοῦ μνηύματος, πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ κωδικοποίηση μιᾶς κοσμοθεωρίας, καὶ ὄχι στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μνημείου. Ἡ τελευταία, ἐξάλλου, εὐκολότερα ὑπόκειται στὶς ἐπιδράσεις τοῦ συρμοῦ. Ἔτσι οἱ στήλες με ἀετωματικὴ ἀπόληξη τῆς Ὁρεσίδος καὶ ἰδιαίτερα τῆς Παιονίας μόνο σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐνθυμίζουν τὶς ἑλληνιστικὲς τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἐνῶ κατὰ τὰ λοιπὰ (διαστάσεις, ἀναλογίες καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα) ἐντάσσονται σὲ ἓνα κοινὸ γιὰ πολλὰς Ἐπαρχίες τύπο πού κάνει τὴν ἐμφάνισή του στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἀμεσότερα ἀνιχνεύεται ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση στὶς στήλες με ἀψιδωτὸ ἀέτωμα πού προφανῶς εἶχαν ὡς πρότυπό τους τὶς *imagines clipeatae*, καθὼς καὶ στήλες ἀπλές, στὶς ὁποῖες ἡ ἐπιγραφή ἐντάσσεται σὲ *tabula ansata*⁵¹.

γ. Ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες στήλες

Ὁ τύπος τῆς ἐκφρασης ὁ ὁποῖος κατεξοχὴν ἐπικρατεῖ στὸν ἀρχαῖο κόσμο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιτύμβιας. Τὰ προωμότερα παραδείγματα, στὰ ὁποῖα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραλείπεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη⁵², ἀνάγονται στήν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἡ περισσότερὸ κοινὴ ἐκδοχὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ εἶναι ἐκεῖνη, στήν ὁποία τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴ δοτικὴ καὶ τοῦ ἀναθέτη στήν ὀνομαστικὴ, ἐνῶ λιγότερο διαδεδομένη ἐμφανίζεται ἡ χρῆση τῆς γενικῆς γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ ἀκόμα λιγότερο ἡ χρῆση τῆς αἰτιατικῆς⁵³. Ἡ τελευταία αὐτὴ χρησιμοποιεῖται καὶ στήν περίπτωσι τῆς ἀνάθεσης/ἀνάστασης ἐπιτυμβίων ἀγαλμάτων (εἰκ. 18). Μὲ ἐξαιρέση τοὺς βωμοὺς (εἰκ. 19), ἡ ἐπιτύμβια αὐτὴ ἐκφραση δὲν συνδέεται με κάποιο χαρακτηριστικὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο μνημείου⁵⁴.

49. Αὐτόθι 135-150.

50. Βλ. Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραῖτα σὲ ταφικὰ μνημεία τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1983) 34-37.

51. Βλ. Ριζάκη-Τουράτσογλου 1993, 1293, σημ. 36.

52. Π.χ. Ἐορδαία: *EAM* 120 (μόνο ὀνόματα νεκρῶν στὴ δοτικὴ). *EAM* 119: ὄνομα νεκροῦ+ἦρωι. Ἐλίμεια: *EAM* 41.44: ὄνομα νεκροῦ+ἦρωι.

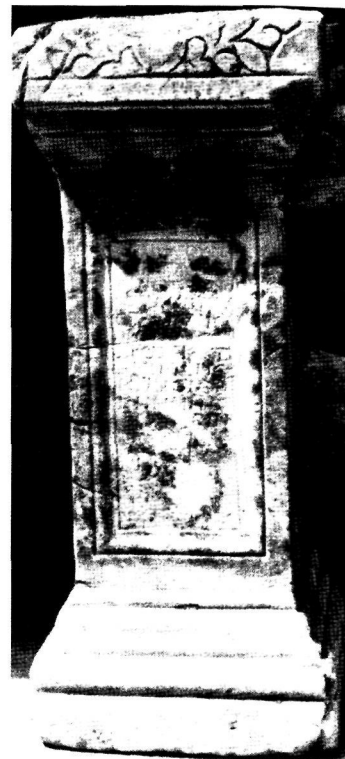
53. Ἐν εἴδει παραδείγματος βλ. τὶς ἐπιγραφὲς στοὺς ἐπιτύμβιους βωμοὺς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Ἀδάμ-Βελένη 1996, 183-236, ἀρ. 72-228) καὶ τὴ Βέροια (αὐτόθι 251-298, ἀρ. 259-374).

54. Τόσον οἱ τιμητικοί, ὅσο καὶ οἱ ἐπιτύμβιοι βωμοὶ πού πρωτοανεγείρονται στὴ Ρώμη κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. (D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, 1987) γιὰ νὰ διαδοθοῦν στὴ συνέχεια στὶς

Εἰκ. 18. Καλαμίτσι. Ἐπιτύμβιο ἄγαλμα. Μέσα 2ου αἰ. μ.Χ. Γρεβενά. (ΕΑΜ 51.)

Εἰκ. 19. Gorno Srpci. Ἐπιτύμβιος βωμός, 3ος αἰ. μ.Χ. (IG X 2.2, ἀρ. 46.)

Στις ἀκριβῶς χρονολογημένες ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία ἡ χρῆσις τῆς δοτικῆς κυριαρχεῖ καὶ ἐπικεντρώνεται στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ. Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα μὲ γενικὴ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (Ἑλίμεια: ΕΑΜ 49) καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ χρῆσις τῆς πτώσης αὐτῆς ἀνάγεται σὲ χρόνους προγενέστερους τῆς χρῆσις τῆς δοτικῆς.

Ἡ ἀπλούστερη μορφή ἐπιτύμβιας ἀναθηματικῆς ἔκφρασις, ἄσχετα μὲ τὴν πτώση, εἶναι χρονολογικὰ καὶ ἡ ἀρχαιότερη. Στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν ὁποιαδήποτε σχέση

γεωμανικῆς ἐπαρχίης, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Μακεδονία (στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας ἀποτελοῦν μᾶλλον ἀμελητέα ποσότητα) ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἐξῆς (βλ. καὶ H. von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992, 171-181). Ὡς ἀπόδειξη εὐμάρειας τῆς ἀνώτερης τάξις τῆς τοπικῆς κοινωνίας καὶ καταξίωσις ὀρισμένων ἀπὸ τὰ μέλη τῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς δεῖγμα ἀποδοχῆς ρωμαϊκῶν προτύπων, ἀπαντοῦν κυρίως στὰ ἀστικά κέντρα. Στὴ Μακεδονία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Βέροια (Ἀδάμ-Βελένη 1996), κατὰ προτεραιότητα, καὶ ἡ Ἐδεσσα (A. Tataki, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 18, Athens 1994, σοφοράδην) μὲ τὴν Ἡράκλεια Λυγκηστικὴ (*Sptom.* 71, 1931, 14, ἀρ. 19 = F. Papazoglou, *Herakleija I* (Bitola 1961) 30. *Sptom.* 71, 1931, 24, ἀρ. 46. *Sptom.* 98, 1941-48, 16, ἀρ. 40) ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἕναν ἀναλογικὰ κατὰ περίπτωσις ὑπολογισμὸ ἀριθμὸ παραδειγμάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν μνη-

μείων, τόσο ἀπλῶν ἐνεπίγραφων, ὅσο καὶ φορέων ἀνάγλυφων παραστάσεων. Ἀντίθετα, ἡ ὑπαιθρος χώρα, ἰδιαίτερα μάλιστα τῆς Ἄνω Μακεδονίας, μὲ τὴ διαίρεσή της σὲ κῶμες καὶ μικροὺς συνοικισμοὺς, παρουσιάζει μιὰ χαρακτηριστικὴ σπάνι ἐπιτυμβίων βωμῶν καὶ ὄχι μόνον (Ἑορδαία: ΕΑΜ 138, Λυγκηστίς: ΕΑΜ 160 καὶ 168. *Sptom.* 77, 1934, 33-34, ἀρ. 5. Ὀρεσίς: ΕΑΜ 165 καὶ 219. Πελαγονία: *Sptom.* 71, 1931, 148, ἀρ. 369, add. 246 καὶ 183, ἀρ. 492. Παιονία: *Sptom.* 71, 1931, 98, ἀρ. 231, add. 245). Σπάνι πού γίνεται περισσότερο ἀνάγλυφον στὴν «ἐλληνιστικὴ» Ἑλίμεια. Ὅποσδήποτε, ἄξια μνημόνευσις εἶναι ἡ διαφορετικὴ ἀπόληξις τῆς ἐπίστεψις τῶν βωμῶν, μὲ ἐλεύθερο κατὰ κανόνα τὸ ἀέτωμα στὴ Ρώμη (πρβ. καὶ D. E. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits*, Roma 1987), ἐγγεγραμμένο ἀντίθετα (σχεδὸν πάντοτε) στὸ ἐπίθημα στὴ Μακεδονία (Ἀδάμ-Βελένη 1996, 49, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία).

ἀνάμεσα στὸν ἀναθέτη καὶ τὸν νεκρὸ, στοὺς λόγους τῆς ἀνάθεσης, στὴν ἡλικία τοῦ νεκροῦ ἢ στὴν αἰτία τοῦ θανάτου, προστίθενται προϊόντος τοῦ χρόνου. Συνηθέστατα τὸ ἐπιτύμβιο κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ τὴν καταληκτήρια ἔκφραση μνήμης ἢ μνείας χάριν. Παραλλαγὲς τοῦ ἀπλοῦ τύπου ἀναθέσεως μὲ τὸ μνήμης ἢ μνείας χάριν ἀποτελοῦν οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες, στὶς ὁποῖες προστίθενται διάφορα ρήματα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου (βλ. παρακάτω) ἢ διευκρινίσεις ἀναφερόμενες στὴ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀναθέτη (ζῶν, ζῶν καὶ φρονῶν κλπ.)⁵⁵.

Μεμονωμένα λιτὰ παραδείγματα τοῦ ἀπλοῦ τύπου τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιτύμβιας ἔκφρασης (ὄνομα ἀναθέτη στὴν ὀνομαστικὴ, ὄνομα νεκροῦ στὴ δοτικὴ), χωρὶς τὸ μνήμης ἢ μνείας χάριν, ἐντοπίζονται στὴν Ὁρρεσίδα (*EAM* 198), τὴ Λυγκηστίδα⁵⁶, τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Παιονία⁵⁷. Πολὺ περισσότερα ἀπαντοῦν στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Κάτω Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Βέροια). Πολυπληθέστερα εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τὸ καταληκτήριο μνήμης χάριν⁵⁸. Οἱ περιπτώσεις μὲ μνείας χάριν ὑπολείπονται σὲ ἀριθμὸ⁵⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλίμεια, τὴν Ὁρρεσίδα καὶ τὴ Δερρίοπο, ὅλες οἱ ὑπόλοιπες περιοχὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἰκανὸ ἀριθμὸ παραδειγμάτων μὲ τὴν ἔκφραση μνήμης χάριν, στὴν πλειονότητά τους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ καταληκτήρια ἔκφραση μνείας χάριν ἀπαντᾷ σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Ἑορδαία⁶⁰, τὴν Ἑλίμεια (*EAM* 63), τὴν Παιονία⁶¹, τὴ Λυγκηστίδα⁶² καὶ τὴν Πελαγονία (*Spom.* 71, 1931, ἀρ. 414).

Ἀναθηματικὲς ἐκφράσεις μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη στὴν ὀνομαστικὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴ γενικὴ (+μνήμης ἢ μνείας χάριν), στὴν Ἄνω Μακεδονία ἀπαντοῦν σὲ ὑψηλὰ ποσοστὰ στὴ Λυγκηστίδα⁶³, τὴν Παιονία (*Spom.* 71, 1931, ἀρ. 83· 89· 130· 632-3) καὶ σὲ ὀπωσδήποτε χαμηλότερα στὴν Ἑορδαία (*EAM* 124-55, 130), τὴν Πελαγονία⁶⁴ καὶ τὴν Ἑλίμεια (*EAM* 61).

55. Ὁ ἐμπλουτισμὸς τῶν ἐπιτυμβίων κειμένων μὲ ρήματα δηλωτικὰ τῶν ἀναθέσεων/κατασκευῶν καὶ μετοχῶν ἢ ἐπιθέτων ἀναφερομένων στὴ φυσικὴ κατάσταση τῶν ἀναθετῶν εἶναι κοινὴ πρακτικὴ στὴ Μικρὰ Ἀσία, βλ. Stemler 1909, 33-34.

56. *EAM* 198, 156, 159. *Spom.* 71, 1931, 241, ἀρ. 642: Π. Αἰλίω... στρατιώτη... ἔστησεν ὁ πατήρ Ἄντιγονος ἥρωι. ἐτ(ῶν) ΙΖ. *Spom.* 98, 1941-1948, 26, ἀρ. 62. *ŽAnt* 33, 1983, 43, ἀρ. 8 (*SEG* 33, 1983, 531).

57. Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 385, 430, 439: ὄνομα νεκροῦ στὴ δοτ. + ἥρωι. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 151, 174.

58. Ἑορδαία: *EAM* 131: Κοπρία Ἀλεξάνδρου ἥρωιδι τῆ συμβίω ἐκ τῶν ἐκείνης μνήμης χάριν + μακεδονικὴ χρονολογία.

59. Ὁ τύπος αὐτὸς μὲ τὴν καταληκτήρια ἔκφραση

μνήμης ἢ μνείας χάριν ἀπαντᾷ, ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας, καὶ στὴ Θράκη καὶ σὲ περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως ἡ Φρυγία, ἡ Γαλατία, ἡ Λυκαονία καὶ ἡ Ἰσαυρία: Βλ. *IGBR*, σποράδην, γιὰ τὴ Θράκη καὶ γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, Stemler 1909, 32-33.

60. *EAM* 122, 123, 128, 129, 136, 140.

61. *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 54, 138, 139, 140, 142, 154, 161, 162, 164, 175. *Spom.* 75, 1933, ἀρ. 90, 91, 98.

62. *EAM* 162· *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 17, 631.

63. *EAM* 152· *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 496· *Spom.* 98, 1941-48, 31, 55· *ŽAnt* 33, 1983, 39, ἀρ. 5 καὶ 41, ἀρ. 6. Λιγότερο διαδεδομένη ἐμφανίζεται ἡ χρῆση τοῦ τύπου στὴ Μικρὰ Ἀσία (βλ. Stemler 1909, 34) καὶ τὴ Θράκη (*IGBR*, σποράδην).

64. *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 431· *CIL* III 7318· *Spom.* 98, 1941-1948, add. 300 ἀρ. 50· F. Papazoglou, *Héraclée* I

Ἀνάλογη διάδοση μετὰ τὴ γενικὴ ἔχει καὶ ἡ αἰτιατικὴ (+μνήμης ἢ μνείας χάριν). Ὁ τύπος ἀπαντᾷ σὲ ὑψηλὰ ποσοστὰ στὴ Λυγκηστίδα⁶⁵, τὴν Παιονία⁶⁶ καὶ σὲ αἰσθητὰ χαμηλότερα στὴν Ἑλίμεια (EAM 51· 56· 57-58). Ἐλάχιστα παραδείγματα εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη⁶⁷.

Ἀπὸ τὶς δύο κατηγορίες ἐπιτυμβίων ἐκφράσεων, στίς ὁποῖες τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴν αἰτιατικὴ, ἢ μία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ σύντομο τοῦ κειμένου ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη καὶ τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὶς πολύστιχες ἐπιγραφές, ὅπου κατατίθενται πλῆθος πληροφοριῶν. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴν πρώτη κατηγορία πολλὲς φορὲς παραλείπεται ὑποκαθιστώμενο ἀπὸ ὄρο δηλωτικὸ τῆς συγγενικῆς σχέσης (ἄνδρα, θυγατέρα, υἱόν).

Ἡ χρῆση τῆς αἰτιατικῆς στίς ἐλληνικὲς ἐπιγραφές εἶναι συνήθης στὴν περίπτωσι ἀνάθεσις τιμητικῶν ἢ ἐπιτυμβίων ἀγαλμάτων, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἀντίστοιχα λατινικὰ κείμενα, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἡ δοτικὴ. Ἡ διάκριση γίνεται ἐμφανῆς στὰ δίγλωσσα κείμενα⁶⁸.

Στίς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία ἡ αἰτιατικὴ ἀπαντᾷ σὲ κείμενα ἀπλῶν ἀκόσμητων στηλῶν. Συνηθέστερα, ὡστόσο, ἐμφανίζεται καὶ σὲ κείμενα μνημείων μετὰ ἀνάγλυφες παραστάσεις, ὅπου προφανῶς τὸ ἀνάγλυφο τῆς μορφῆς ὑποκαθιστᾷ τὸ ὀλόγλυφο ἄγαλμα.

Στὸ δειγματολόγιο τῶν ρημάτων ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς δηλωτικὰ τῆς ἀνάθεσις συγκαταλέγονται τά: τιθέναι, ἀνατιθέναι/ἀνατίθεσθαι⁶⁹, ἰστᾶναι, ἀνιστᾶναι⁷⁰, τιμᾶν⁷¹,

27· Düll 1977, 408, ἀρ. 266 (Πελαγονία [159/60 μ.Χ.]): δίγλωσση μετὰ *D(iis) m(anibus)* γιὰ τὸν στρατιώτη *Flavius Capito*. –Πελαγονία: μετὰ *D(iis) m(anibus)*: Δήμιτσας, *BCH* 1880, 104, ἀρ. 7. – Πελαγονία μετὰ *D(iis) m(anibus) Vetatae libertae et nutrici*.

65. EAM 163-164, 166, 167, 169, 170· *Spom.* 71, 1931, 13, ἀρ. 16· *Spom.* 98, 1941-48, 28.

66. *Spom.* 71, 1931, 141, ἀρ. 340· 144, ἀρ. 353· 147, ἀρ. 364· 164, ἀρ. 428· 164-165, ἀρ. 429.

67. *IG X* 2.1, 289, 291, 296, 414 καὶ 902· πρβ. L. Robert, *RPh* 1974, 225 καὶ σημ. 275.

68. Γιὰ τὴ χρῆση τῆς αἰτιατικῆς καὶ τῆς δοτικῆς στὰ ἐλληνικὰ κείμενα τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, βλ. A. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: Épigraphie et histoire* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25, Athènes 1998). Πρβ. J. Touloumakos, *Bilingue (griechische-lateinische) Weihinschriften der römischen Zeit*, *TEKMHPIA* 1, 1995, 79-129, σποράδην.

69. Λυγκηστίς: ζῶν ἀνέθηκεν: EAM 152. ἀνέθηκεν μνήμης χάριν: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 183. τὴν μητέρα ἀνέθηκεν: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 16. ζῶν ἀνέθηκεν ἐαυτοῦ...κὲ Τερτίας τῆς σεμνοτάτης συμβίου κὲ συνευαρεστούντων μο[ι] [τ]ῶν θειοτάτων μου πενθερῶν:

Δήμιτσας 1896, 259-260, ἀρ. 222 –Ὁρεστίς: *ŽAnt* 36, 1986, 62-64, ἀρ. 1 = *SEG* 36, 1986, 634: [ζ]ῶν κὲ ὦν ἀνέθηκεν...– Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 359. τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα περιοῦσαν ἀνέθηκεν μνήμης χάριν: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 428. Ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴν αἰτιατικὴ + ἔθηκεν μνήμης χάριν: *Spom.* 71, 1931, ἀρ. 429. –Παιονία: ἀνέθετο [-]: *Spom.* 75, 1933, 19-20, ἀρ. 37. ἀνέθηκεν ἐαυτῷ ζῶν καὶ τῇ συμβίῳ ζώση: *Spom.* 71, 1931, 68, ἀρ. 151. τὴν στήλην τήνδε ἀνέθηκεν: *Spom.* 77, 1934, 58, ἀρ. 62. ἐκ τῶν ἰδίων ἔθηκαν: *Spom.* 91, 1941-1948, 202, ἀρ. 402.

70. Ἑορδαία: ἀνέσ[τησαν με]νοντες: EAM 129. –Λυγκηστίς: ἐκ τῶν ἰδίων ἔστησαν: *Spom.* 75, 1933, 10, ἀρ. 8 = Papazoglou, *Héraclée I* (Bitola 1961) 28, σημ. 75, εἰκ. 16. ἔστασαν τότε σῶμα: Düll 1977, 345, ἀρ. 142. –Πελαγονία: Ὄνομα νεκροῦ στὴ δοτικὴ + τὰ τέκνα ἀνέστησαν: *Spom.* 71, 1931, 152-153, ἀρ. 383. Ὄνομα νεκροῦ στὴ δοτικὴ + ἔστησεν: F. Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 295-297, ἀρ. 8, εἰκ. 10. Ὄνομα νεκροῦ στὴ δοτικὴ + ἔστησεν: *Spom.* 71, 1931, 241, ἀρ. 642.

71. Παιονία: ἐτίμησε Λούκιος υἱὸς ἐμὸς μνησθεῖς μου καμάτων καὶ εὐεργεσίης: *Spom.* 98, 1941-1948, 202-203, ἀρ. 404, add. 277 (πρβ. *BullÉpigr.* 1950, 135).

μνημονεύειν⁷², μνησθεῖναι⁷³, προνοεῖν⁷⁴, μελετᾶν⁷⁵.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ παραδείγματα μὲ τὰ ρήματα πού προαναφέρθηκαν, τὸ ρῆμα ποιεῖν ἀπαντᾷ σὲ πλῆθος περιπτώσεων μὲ προέλευση τὴν Πελαγονία καὶ τὴ Λυγκησίδα, κυρίως ὅμως τὴν Παιονία, ὅπου τὰ παραδείγματα εἶναι ὑπερδιπλάσια καὶ τῶν δύο προαναφερθεισῶν περιοχῶν⁷⁶. Κατὰ κανόνα συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἔκφραση μνείας ἢ μνήμης χάριν. Σπανιότερες εἶναι οἱ ἔκφράσεις ποιεῖν μνήμην⁷⁷, ποιεῖν μνήμα⁷⁸, ποιεῖν μνημεῖον⁷⁹, ποιεῖν μνήμης ἕνεκεν⁸⁰, ποιεῖν κατ' εὐσέβειαν⁸¹, ποιεῖν κατὰ διαθήκην⁸².

Τὸ ποιεῖν ἀπαντᾷ κυρίως σὲ ἀναθηματικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, στὰ ὅποια τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴ γενικὴ ἢ στὴ δοτικὴ. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου τὸ ποιεῖν ἀπαντᾷ στὴν αἰτιατικὴ, ὡς ἐὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ὡς ἀρχιτεκτόνημα ἢ ὡς ἐπιτύμβιο ἄγαλμα⁸³.

Ἡ ἔκφραση ἐνθάδε κεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις, δὲν παραδίδεται στὰ ἐπιτύμβια κείμενα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία, ἀφοῦ μόνο δύο παραδείγματα μαρτυροῦνται, ἓνα ἀπὸ τὴν Πελαγονία [*SEG* 16, 1959, 404: ἐντάδε χῖντε (82/83 μ.Χ.)] καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὴ Λυγκησίδα (*Spm.* 98, 1941-48, ἀρ. 39: ἐνθα κατοικεῖ)⁸⁴. Συχνότερα ἀπαντᾷ τὸ κεῖμαι σὲ ποιητικὰ κείμενα (*EAM* 193: Ὁρεσίς).

Ἡ χρῆση τοῦ ρήματος τιμᾶν ἀναπέμπει στὰ τιμητικὰ ψηφίσματα. Συνηθέστατα, ὡστόσο, στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας, στὶς ὁποῖες τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ παρατίθεται στὴν αἰτιατικὴ, τὸ ρῆμα παραλείπεται. Βλ. Stemler 1909, 35. – Οἱ ἔκφράσεις ἐκ τῶν ἰδίων καμάτων, ἐκ τῶν κοινῶν κόπων κλπ., ἀπαντοῦν συχνὰ στὴ Θεσσαλονίκη (πρβ. L. Robert, *RPh* 1974, 229, ὑποσ. 304). Παρόμοια ἔκφραση ἀπαντᾷ καὶ στὴν Πέλλα (Δήμιτσας 1896, 109, ἀρ. 143: ἐκ τῶν ἰδίων κόπων). Μοναδικὴ παραμένει ἡ ἔκφραση ἐκ τοῦ ἐκείνου βίου (πρβ. τὸ νεοελληνικὸ τὸ βιός) σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λυγκησίδα (Vuscovic-Todorovic, *Starinar* XIII-XIV, 1962-1963, 219-221, εἰκ.).

72. Ἑορδαία: Φλ. Ἀκάστου μνημονεύουσα τῆς φιλανδρίας (*EAM* 130).

73. Παιονία: μνησθεῖς ἐποίησα αὐτῆς μνήμης χάριν (*Spm.* 75, 1933, 32, ἀρ. 87).

74. Παιονία: προνοοῦντες Ποσιδωνίου καὶ Ἀμμίας ὄρφανῶν (*Spm.* 98, 1941-48, 28, ἀρ. 68).

75. Ἑλίμεια: μελετῶν ἐρχομένου θανάτου (*EAM* 60).

76. Στὶς λατινικὲς ἐπιγραφὲς τὸ ἀνάλογο ρῆμα εἶναι τὸ *fecit*: [Παιονία: *Spm.* 98, 1941-1948, 63, ἀρ. 131. *ŽAnt* 32, 1982, 39-46, ἀρ. 1. – Λυγκηστίς: *SEG* 24, 1969, 492 (*fecit*). *CIL* III 630 (*fecerunt*). *Spm.* 71, 1931, 12, ἀρ. 15, add. 245 (*faciendum curavit*)].

77. Παιονία: ἐπόησεν μνήμην Φιλίππου: *Spm.* 71, 1931, 60, ἀρ. 130. μνήμην θυγατρὸς ἐποίησεν: *Spm.*

98, 1941-48, 65, ἀρ. 136. ζῶς ἐπόησεν... μνήμην: *Spm.* 75, 1933, 40, ἀρ. 136. [μν]ησθεῖς ἐποίησα αὐτῆς μνήμην: *Spm.* 75, 1933, 32, ἀρ. 87.

78. Παιονία: Γαῖω ἐπόησαν μνήμα, ἦρωσ χαῖρε: *Spm.* 98, 1941-48, 76, ἀρ. 162.

79. Παιονία: μνημεῖον ἐποίησε: *Spm.* 71, 1931, 25, ἀρ. 49.

80. Παιονία: Ἀλεξάνδρω τῷ υἱῷ, μνήμης ἕνεκεν: *Spm.* 77, 1934, 39, ἀρ. 15. ζῶς μνήμης ἕνεκεν: *Spm.* 98, 1941-48, 58, ἀρ. 120. μνήμης ἕνεκεν ἐγένετο: *Spm.* 75, 1933, 41, ἀρ. 132. μνήμης ἕνεκεν: *Spm.* 98, 1941-48, 29, ἀρ. 73. Ἀνάλογες ἔκφράσεις ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, βλ. Stemler 1909, 34-35.

81. Παιονία: ἐποίησαν ... οἱ υἱοὶ τοῖς γονεῦσιν κατ' εὐσέβειαν: *Spm.* 71, 1931, 31, ἀρ. 61. – Πελαγονία: μνήμης ἐποίησεν εὐσεβείας καὶ στοργῆς ἕνεκεν: *Spm.* 71, 1931, 159-60, ἀρ. 414.

82. Πελαγονία: κατὰ διαθήκην: *Spm.* 71, 1931, 142-143, ἀρ. 345. κατὰ διαθήκην / *ex testamento*: Düll 1977, 408, ἀρ. 266 (δίγλωσση ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Rufci): *ex testamento*: *MAA* 4, 1978, 115-117, φωτ. ἀρ. 3 καὶ *Spm.* 47, 1909, 130=*Spm.* 73, 1933, 43. – Λυγκηστίς: *heredes fecerunt ex testamento*: *CIL* III 630.

83. Λυγκηστίς: Ἀμμία Διονυσίου τὸν ἄνδρα ἐ[ποίησεν]: *Spm.* 98, 1941-48, 14, ἀρ. 29. Πελαγονία: Μέστροιος Ἰουλιανὸς ἐποίησε: *Spm.* 71, 1931, 165, ἀρ. 430.

84. Ἐξίσου σπάνια φαίνεται ἡ ἔκφραση στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῆς Θεσσαλονίκης (*IG* X 2.1, 390).

Οἱ ἀνεγέρσεις τῶν στηλῶν ἢ τῶν μνημείων συντελοῦνται εἴτε μὲ δαπάνες τῶν συγγενῶν, εἴτε αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ νεκροῦ προνοήσαντος ἐγκαίρως⁸⁵. Μοναδική παραμένει ἡ ἔκφραση ἐποίησα ἐκ τῆς ἐκείνου πυρᾶς⁸⁶ καὶ ἐκ τῶν ἰδίων, ὅπως ἐπίσης ἡ πλεοναστική ἔκφραση, γνωστή καὶ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ζῶν καὶ ὦν⁸⁷, καὶ ὁ τύπος ἀγατῆ τύχη ἐποίησε (Kavadarci: Düll 1977, 396, ἀρ. 241).

2. Ἀναφορὰ στὸν νεκρὸ καὶ στοὺς ζῶντες

Οἱ νεκροὶ ἀναφέρονται συνήθως μὲ τὸ ὄνομά τους. Σπανίως παρατίθεται κάποιον ἐπίθετο ἢ μετοχή δηλωτική τῆς μετοικεσίας τους: εἶναι ὁ τεθνεῶς, ἢ ἡ τεθνεῶσα⁸⁸, ὁ τελευτήσας (τελευτῶν) ἢ ἡ τελευτήσασα⁸⁹, ὁ προτελευτήσας⁹⁰, ὁ θανὼν ἢ ἡ θανοῦσα⁹¹, ὁ κατοιχόμενος⁹². Σπάνια εἶναι ἡ χρήση τοῦ δηλωτικοῦ ἀποδημίας ρήματος, στὸν ἐνεστώτα (π.χ. τελευτᾷ: Ἑορδαία: *EAM* 127) ἢ στὸν ἀόριστο (π.χ. ἐτελεύτησε: Λυγκηστίς: *Starinar* XIII-XIV, 1962-63, 219-221). Φυσικὸ εἶναι οἱ ὅροι αὐτοὶ νὰ παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία στὰ κείμενα τῶν ἐπιγραμμάτων (πρβ. ἀποθανοῦσα, καταφθιμένα κλπ.).

85. Παιονία: ἐτίμησε Λούκιος υἱὸς ἐμὸς μνησθεῖς μου καμάτων καὶ εὐεργεσίας: *Spom.* 98, 1941-1948, 202-203, ἀρ. 404, add. 277 (πρβ. *Bull'Épigr.* 1950, 135). Μοναδική παραμένει ἡ ἔκφραση ἐκ τοῦ ἐκείνου βίου (πρβ. τὸ νεοελληνικὸ τὸ βιός) σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τῆ Λυγκηστίδα (Vuscovic-Todorovic, *Starinar* XIII-XIV, 1962-1963, 219-221, εἰκ.). Οἱ ἔκφράσεις ἐκ τῶν ἰδίων καμάτων, ἐκ τῶν κοινῶν κόπων κλπ., ἀμάρτυρες στὴν Ἄνω Μακεδονία, ἀπαντοῦν συχνὰ στὴ Θεσσαλονίκη (πρβ. L. Robert, *RPh* 1974, 229, σημ. 304). Παρόμοια ἔκφραση ἀπαντᾷ καὶ στὴν Πέλλα (Δήμιτσας 1896, 109, ἀρ. 143: ἐκ τῶν ἰδίων κόπων. Π. Χρυσοστόμου, Νέες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τὴν περιοχὴ της, στό: *Μνείας χάριν, Τόμος στὴ μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 377-379: ἐκ τῶν ἐκείνης κόπων). Πρωτότυπη, ἀναφορικά μὲ τὴν πηγὴ χρηματοδότησης τῆς ἀνέγερσης τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου, εἶναι ἡ ἔκφραση ἐπιγραφῆς, τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὸ Δίον (J. M. R. Cornack, στό *Essays Laourdas* 1975, 111, ἀρ. 1 εἰκ. 12: θυγατρὶ ἐκ τῆς προίκας ἧς ἔδωκαν αὐτῇ μνίας χάριν).

86. Ἡ λέξη πυρὰ στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές εἶναι ἀθησαύριστη καὶ ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία της προβληματική. Ἀνάλογη σημασία φαίνεται νὰ ἔχει ἡ λέξη καύστρα σὲ κείμενο τῆς Θεσσαλονίκης (*IG* X 2.1, 181: Τιβέριος Κλαύδιος Λύκος ἔδοκεν τὴν καύστραν Κουσωνία Τροφίμη δωρεάν), πρβ. J. Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques d'Asie Mineure* (Βαρσοβία 1968) 66-67.

87. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ ἐπιτύμβιο ἑκατοντάρχου τῆς λεγεῶνος III Gallica ἀπὸ τὸ Malino στὴν περιοχὴ Once-Polje/ἀνατολικὴ Παιονία (*Spom.* 75, 1933, ἀρ. 157), καθὼς καὶ σὲ μνημεῖο ἀπὸ τὸ Drenovo/Παιονία (F. Papazoglou, *ŽAnt* 32, 1982, 46-48, ἀρ. 2) καὶ σὲ βωμὸ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Πρεσπῶν/Resen (N. Proeva, *ŽAnt* 36, 1986, 62-64, ἀρ. 1). Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἔκφραση αὐτὴ, καθὼς καὶ ἡ παρόμοιά της ζῶν καὶ φρονῶν, γνωστὴ στὴν Ἄνω Μακεδονία ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον παράδειγμα στὴν Ἑορδαία (*EAM* 130), κοινὴ ὡστόσο σὲ ἄλλες περιοχές (Θράκη, Μ. Ἀσία), νὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μνημεῖα ξένων (πρβ. F. Papazoglou, *ŽAnt* 32, 1982, 48, σημ. 36).

88. Ἑορδαία: *EAM* 125. Παιονία: *SEG* 16, 1959, 401. *Spom.* 98, 1941-48, 32, ἀρ. 78. *Spom.* 71, 1931, 33, ἀρ. 66. Λυγκηστίς: *Spom.* 71, 1931, 13, ἀρ. 17. Παιονία: *AM* 50, 1925, 134-135, ἀρ. I, στ. 4-5.

89. Παιονία: Δήμιτσας 1896, 338-339, ἀρ. 300. Λυγκηστίς: Δήμιτσας 1896, 266-267, ἀρ. 238.

90. Λυγκηστίς: *Spom.* 71, 1931, 188, ἀρ. 502.

91. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 38, ἀρ. 83. *Spom.* 75, 1933, 17, ἀρ. 31.

92. Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, 145, ἀρ. 358 καὶ 171-172, ἀρ. 451. *Spom.* 98, 1941-48, 165, ἀρ. 342. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 65, ἀρ. 142. Ὁ τεχνικὸς αὐτὸς ὅρος παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (*Belomorski-Pregled* I, 1942, 319, ἀρ. 2, εἰκ. 2).

Ἐνδειξη τῶν συναισθημάτων τῶν ζώντων πρὸς τὸν νεκρὸ συνιστοῦν τὰ ἐπίθετα ἐκεῖνα, στὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ συνήθως, ποὺ ἀπηχοῦν τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς τοῦ μεταστάντος καὶ ἐκφράζουν τὸν πόνο γιὰ τὴν ἀπώλειά του. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἀνάγεται ἤδη στοὺς ἑλληνιστικoὺς χρόνους, ὅποτε τὰ ἐπιγράμματα, ἀλλὰ καὶ τὰ πεζὰ κείμενα τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, παρέχουν μιὰν ἰδεαλιστικὴ εἰκόνα τοῦ ἀποθανόντος⁹³. Ἡ συμπάθεια αὐτὴ διατυπώνεται στὰ ἐπιτύμβια τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ἄλλοτε μὲ κοινὲς ἐκφράσεις (τῷ γλυκυτάτῳ ἀνδρί, τοῦ γλυκυτάτου υἱοῦ, τῆς σεμνοτάτης συμβίου) καὶ ἄλλοτε μὲ ἐπιλεγμένες γιὰ τὴν περίπτωσι [φιλανδρίας ὡς στέφανος (*EAM* 201: Ὁρσεσίς), μνημονεύουσα τῆς φιλανδρίας (*EAM* 130: Ἑορδαία)]⁹⁴. Ὅπως δὲ ποτε, τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ εἶναι περιορισμένα σὲ ἀριθμὸ. Μεγαλύτερη ποικιλία παρόμοιων ἐκφράσεων ἀπαντᾷ κανεὶς στὰ ποιητικὰ κείμενα⁹⁵.

Παράδειγμα αὐτοεπαίνου, σπάνιο ὅπως δὲ ποτε, ἀποτελεῖ ἡ στήλη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Πρίερ/Πελαγονία⁹⁶, στὴν ὁποία ὁ θανὼν Δουλης Κότυος αὐτοαποκαλεῖται πᾶσιν φίλος⁹⁷.

Οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐπέκεινα τοῦ τάφου ζωὴ σπάνια καταγράφονται σὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ὅπου δύο ἐπιτύμβιες ἐκφράσεις πιθανότατα ἀπηχοῦν τὶς μεταφυσικὲς δοξασίαι τῶν ζώντων γιὰ τοὺς νεκροὺς. Σὲ μιὰ στήλη ἀπὸ τὴ Λυγκηστίδα (*Srom.* 98, 1941-48, ἀρ. 39) ὁ ἀποθανὼν ἀποκαλεῖται μακάρων φίλος, ἐνῶ σὲ μιὰν ἄλλη ἀπὸ τὴν Παιονία, δὺςμορος ὠκυμῶρ τεύξας⁹⁸.

Οἱ ἀναθέτες τῶν μνημείων, συνηθέστατα συγγενεῖς τῶν νεκρῶν, χαρακτηρίζονται ὡς ζῶντες καὶ σπανιότατα ὡς μένοντες (Ἑορδαία: *EAM* 129)⁹⁹, περιόντες (Πελαγονία: *Srom.* 71, 1931, ἀρ. 428) καὶ κατοιχόμενοι (Πελαγονία: *Srom.* 71, 1931, 145, ἀρ. 358. Πρβ. καὶ *IGBR* IV 2249). Οἱ ὄροι παρόντες (*EKM* I 393) καὶ παροιχόμενοι (*IGBR* IV 2088), γνωστοὶ ἀπὸ τὴν Κάτω καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία, δὲν παραδίδονται στὴν Ἄνω. Οἱ ἀνώνυμοι διερχόμενοι χαρακτηρίζονται ὡς παροδεῖται (λατινιστὶ viatores). Ὅπως δὲ ποτε, ἡ ἀποστροφὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς τὸν διερχόμενον ζῶντα ἀποτελεῖ θέμα παλιὸ στὴν ἐπιτύμβια φιλολογία καὶ πρακτικὴ¹⁰⁰.

93. Βλ. P. Herrmann, Γέρας θανόντων. Totenruhm und Totenehrung im städtischen Leben der hellenistischen Zeit, στὸ: *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (München 1995) 191-192 μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

94. Βλ. γενικὰ M. N. Tod, Laudatory Epithets in Greek Epitaphs, *BSA* 46, 1951, 182-190· L. Robert, *Hellenica* XIII, 1965, 35-42 καὶ 227-28.

95. Πένθος ὠκύμωρον: *EAM* 62 (Ἑλίμεια). ἐ]ν κραδίη πένθος ὄμοιον ἔτ[λη]: *EAM* 193 (Ὁρσεσίς).

96. F. Papazoglou, *Héraclée* I 25-26.

97. Παρόμοια ἐκφραση καὶ σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης: *IG* X 2.1, 557: τῷ πάντων φίλῳ Μυλαγῶ.

98. Παιονία: *Srom.* 98, 1941-48, 175, ἀρ. 366. Πρβ. καὶ εὐσεβῆς: *EAM* 193 (Ὁρσεσίς).

99. Ἡ μετοχὴ ζῶν χρησιμοποιεῖται καὶ σὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ποὺ ὁ ἴδιος ὁ νεκρὸς μερμινᾷ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ταφικοῦ τοῦ μνημείου, εὐρισκόμενος ἀκόμη ἐν ζωῇ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ χρῆσις τοῦ ζῶν εἶναι κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ *vi(vus)* τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτη τῶν R. Friggeri, C. Pelli, *Vivo e morto nelle iscrizioni di Roma*, *Tituli* 2, 1980, 95-172, ἡ συνήθεια τῆς ἀναγραφῆς τοῦ *vi(vus)*, διαδίδεται στὴ Ρώμη κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς Δημοκρατίας καὶ τοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἀπ' ὅπου ἐξαπλώνεται σὲ πολλὰς Ἑπαρχίας. – Πὰ τὴ χρῆσις τοῦ ρήματος μένειν σὶς ἐπιτύμβιες στήλες, βλ. L. Robert, *Hellenica* XIII, 1965, 217-218.

100. Lattimore 1942, 230-234. H. Lavagne, *Le tombeau, mémoire du mort*, στὸ F. Hinard (ἐκδ.), *La mort*,

3. Ὑπογραφές τῶν καλλιτεχνῶν-τεχνιτῶν καὶ κόστος τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων

Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ καλλιτέχνη-τεχνίτη στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα εἶναι φαινόμενο σπάνιο γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές καὶ ἡ συνήθεια ἐμφανίζεται σὲ ὕστερους χρόνους. Παρόλον ὅτι τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία εἶναι εὐάριθμα ἐντοπιζόμενα στὴν Πελαγονία, κυρίως ὁμως τὴν Παιονία¹⁰¹, ὑπερτεροῦν κατὰ πολὺ σὲ ἀριθμὸ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἐντοπίζονται στὴν Κάτω Μακεδονία¹⁰². Στὸν κατάλογο μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἐνισχυτικὰ τῆς παραπάνω στατιστικῆς οἱ λιθοξόοι-γλύπτες τῶν τιμητικῶν καὶ τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν Ἑλίμεια¹⁰³. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (Ἀθηναῖος), οἱ τεχνίτες φαίνεται πὼς κατάγονταν ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ χῶρο (Βέροια, Στόβοι).

Ἐξίσου σπάνια εἶναι ἡ ἀναγραφή τοῦ τιμήματος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου: πέντε μόνο περιπτώσεις εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴν Παιονία¹⁰⁴. Τὸ κόστος ἀπὸ τὰ σωζόμενα παραδείγματα, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι χρονολογημένα, φαίνεται ὅτι κατὰ περίπτωσιν κυμαινόταν ἀπὸ 25 (205/206 μ.Χ.) ἕως καὶ 100 δηνάρια (259/260 μ.Χ.). Τὸ ὅπωςδήποτε χαμηλὸ κόστος καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ἀποψη ἢ τιμὴ νὰ ἀφοροῦσε τὴ χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ὄχι αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου.

4. Ἡ ὁρολογία τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων

Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις παρατίθεται ὁ τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου¹⁰⁵. Στὰ περισσότερα παραδείγματα ἡ ὁρολογία εἶναι γενικὴ, καθὼς

les morts et l'au-delà dans le monde romain, Actes du colloque de Caen, 20-22 novembre 1985 (Caen 1987) 159-165. Τελευταῖα βλ. καὶ P. Herrmann, Γέρας θανόντων. Totenruhm und Totenehrung im städtischen Leben der hellenistischen Zeit, στό: *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (München 1995) 190 σημ. 5 μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

101. Διὰ τεχνεῖτου Ἰουλίου Κελάδου Στοβαίου (Πελαγονία: *SEG* 2, 1924, 430: χρονολ. 132 μ.Χ.), διὰ τεχνίτου Παραμόνου (Παιονία: *Spm.* 71, 1931, 65, ἀρ. 142, add. 245), ἔγλυψεν Λούκιος Γαῖου (Παιονία: *Spm.* 71, 1931, 31, ἀρ. 62), γλύψας... (Παιονία: *Spm.* 71, 1931, 25-26, ἀρ. 50) καὶ [ἐπο]ίησεν Πού(βλιος) Λ[ού]κιος (Malino/Παιονία = *Spm.* 98, 1941-48, 202, ἀρ. 402).

102. Εὐάνδρος Εὐάνδρου Βεροιαῖος (Λητή: A. Tatakis, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8, Athens 1988, 154, ἀρ. 469), Ἄδυμος

Εὐάνδρου Βεροιαῖος (Marvinci: αὐτόθι 85-86, ἀρ. 32), ΡΥΣ (Ἐδεσσα: A. Tatakis 1, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 18, Athens 1994, 68, ἀρ. 270).

103. Δημήτριος Ποτάμωνος Ἀθηναῖος ἐποίησα τὰ ἀγάλματα... (*EAM* 72) ---ιος | ---ιος | ---ος | [ἐποίη]σε (*EAM* 15). Ἀπὸ τὴν Ὀρεστίδα μᾶλλον πρέπει νὰ προέρχεται ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΜΘ 194), στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Φ. Εὐπόρος Βέβαιος, λιθογλύφος, οἰκῶν Κέλλιον (*Αθηνα* 25, 1913, 450, ἀρ. 54).

104. *Spm.* 98, 1941-48, 201, ἀρ. 395, 201, ἀρ. 397, 202, ἀρ. 403, 203-204, ἀρ. 404. Ἐνα μόνο παράδειγμα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (*JG* X 2.1, 357. Πρβ. L. Robert, *RPh* 1974, 235) καὶ ἄλλο ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία (*BullÉpigr.* 1950, 135).

105. Γιὰ τὶς διάφορες ὀνομασίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 231-234.

οί χρησιμοποιούμενοι ὄροι ἠρώων¹⁰⁶, σῆμα¹⁰⁷, μνήμα¹⁰⁸, μνημεῖον¹⁰⁹ καὶ στήλη (*EAM* 199) εἶναι γενικοὶ καὶ δὲν ὑποδηλοῦν, ὅπως ὁ ὄρος ληνός (=σαρκοφάγος)¹¹⁰ ἢ βωμός για παράδειγμα¹¹¹, ἓνα συγκεκριμένο τύπο μνημείου. Ἡ ἀναγραφή τῶν τεχνικῶν ὄρων (ληνός / βωμός) στὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Λυγκησίδα καὶ τὴν Ἑορδαία, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀφορᾷ σὲ ἀποτροπὴ σύλλησής τους, ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴν πρόθεση συγκεκριμενοποίησης τοῦ εἴδους τοῦ ταφικοῦ καὶ τοῦ ἐπιτάφιου μνημείου, ἐφόσον ἐπρόκειτο γιὰ κείμενο νομικῆς φύσης¹¹². Στὰ ἐπιγράμματα ἢ ποικιλία τῶν ὄρων, ὅπως εἶναι φυσικό, εἶναι μεγαλύτερη (*EAM* λ. σῆμα, τάφος, τύμβος, πλάξ).

5. Ἡ ἀναγραφή τῆς ἡλικίας τοῦ ἀποθανόντος

Ἡ ἀναγραφή τῆς ἡλικίας τοῦ νεκροῦ ἀποτελεῖ συνήθεια εὐρύτατα διαδεδομένη στὴ Ρώμη ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς Ἑπαρχίες (π.χ. Μακεδονία) ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ κυρίως ἐποχὴ¹¹³. Εἰδικότερα, στὴν Ἄνω Μακεδονία, ὅπου καὶ ὅταν ἀπαντᾷ, χρησιμοποιεῖται κατὰ κανόνα γιὰ παιδιὰ ἢ ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας¹¹⁴. Τὸ φαινόμενο ἐπιχωριάζει κατεξοχὴν στὴ Λυγκησίδα (20 παραδείγματα) καὶ λιγότερο τὴν Πελαγονία (7 παραδείγματα). Ἡ Ἑορδαία καὶ ἡ Δερρίοπος ἐκπροσωποῦνται ἀντίστοιχα μὲ ἓνα καὶ μόνο παράδειγμα.

Ἡ ἀπλούστερη ἔκφραση τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ἢ καὶ χρονολογικὰ παλιότερη, ἐκείνη δηλαδὴ ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, τὸ πατρωνυμικὸ καὶ τὴν ἡλικία (ἐτῶν

106. Ἡράκλεια Λυγκηστική: *ZAnt* 16, 1966, 259-261 = *SEG* 24, 1969, 492 (ἠρόειον). Παιονία: *Spom.* 98, 1941-48, 41 ἀρ. 91a+b. – *SEG* 16, 1959, 407 (ἠρόων). Πελαγονία: *ZPE* 101, 1994, 156-158, σημ. 8 (ἠρώων).

107. Πελαγονία: *Spom.* 98, 1941-48, 175, ἀρ. 366.

108. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 129, ἀρ. 312 καὶ *Spom.* 98, 1941-48, 77, ἀρ. 162.

109. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 25, ἀρ. 49.

110. Ἑλίμεια: *EAM* 60. Λυγκηστίς: Wace-Woodward, *BSA* 18, 1911-12, ἀρ. 9. Ἡ χρῆση τοῦ ὄρου ληνός στὴ Μακεδονία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι σπάνια (πρβ. L. Robert, *RPh* 1974, 235-237 μὲ βιβλιογραφία).

111. Παιονία/Στόβοι: *Spom.* 98, 1941-48, ἀρ. 93. Ἑορδαία: *EAM* 138.

112. Τὸ αὐτὸ φαίνεται νὰ ἰσχύει καὶ στὴ Θεσσαλονίκη (*IG* X 2. 1, 500 καὶ 822) καὶ τὴ Βέροια (Ἀδάμ-Βελένη 1996, 278-279, ἀρ. 323. A. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8, Ἀθήνα 1988, ἀρ. 643 καὶ 648 = Ἀδάμ-Βελένη 1996, 288, ἀρ. 341).

113. Ἡ συνήθεια αὐτὴ παρουσιάζει διαφοροποι-

ήσεις ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Ἡ διάδοσή της εἶναι ἐντυπωσιακὴ, γιὰ παράδειγμα, στὴν Ἀφρικὴ, λιγότερο ὡστόσο στίς ἄλλες δυτικὲς Ἑπαρχίες. Ἀπὸ τίς πολυάριθμες μελέτες ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν αὐτὴ τοῦ H. Ziliacus (ἐκδ.), *Sylloge Inscriptionum Christianarum Veterum Musei Vaticani* II (Helsinki 1963) 185-193 καὶ ἡ εἰδικότερη τοῦ A. Degrassi, L'indicazione dell'età nelle iscrizioni sepolcrali latine, στό: *Akten des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 17. bis 22. September 1962* (Wien 1964) 72-98 (μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία). Ἀνάλογη συνολικὴ ἐπισκόπηση δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει γιὰ τὴν Ἀνατολή.

114. Degrassi ὀ.π. 79-82. Εἰδικότερα γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 226-227, ποὺ ἐπισημαίνει, μὲ βάση τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα, τὴν ἀφερεγγυότητα κάθε ὑπολογισμοῦ τοῦ μέσου χρόνου ζωῆς τῶν Θεσσαλονικέων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Στίς ἐπιγραφὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας εἶναι περισσότερο σπάνια ἢ ἀναγραφή τῆς διάρκειας τῆς συμβίωσης ἐνὸς ἀνδρὸγύνου (γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 227-228).

Χ), εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερη. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς, ἡ Λυγκηστὶς παρουσιάζει ἀναλογικὰ τὴ μεγαλύτερη συχνότητα μὲ 17 παραδείγματα ἐπὶ συνόλου 18. Λιγότερο διαδεδομένες εἶναι οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες (4 στὴ Λυγκηστίδα καὶ 4 στὴν Πελαγονία) μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴν αἰτιατικὴ (3 περιπτώσεις), τὴ γενικὴ (1 περίπτωσις) ἢ τὴ δοτικὴ (4 περιπτώσεις). Κατὰ κανόνα οἱ ἀναθηματικὲς εἶναι σύντομες.

Ὁ πλέον λιτὸς τρόπος προσδιορισμοῦ τῆς ἡλικίας εἶναι ἐτῶν Χ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ *annorum* Χ γιὰ τὶς λατινικὲς. Περισσότερο ἀνεπτυγμένη εἶναι ἡ ἔκφραση ἔζησεν ἔτη Χ, πού ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ *vixit annos* Χ καὶ παραλλαγή τῆς τὸ τελευτᾶ ἐτῶν Χ ἀπὸ τὴν Ἑορδαία.

Τέλος, ἡ ἔκφραση μίτον ἐξανύσας ἀπαντᾶ εἴτε σὲ ἐπιγράμματα¹¹⁵, εἴτε σὲ κείμενα μὲ ποιητικὲς προθέσεις¹¹⁶.

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη, ἡ πλειονότητα τῶν χρονολογικὰ προωμότερων στηλῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ἀπλὲς πλάκες μὲ ἐγγάρακα διακοσμητικὰ θέματα ἀλλὰ χωρὶς κάποια συγκεκριμένη τεκτονικὴ μορφή, οἱ ὁποῖες ἀναμφισβήτητα ἀποτελοῦν προϊόντα τοπικῆς παραγωγῆς καὶ θυμίζουν τὶς ἀνθρωπόμορφες στήλες τῆς Πελαγονίας¹¹⁷. Οἱ ὀψιμότερες φέρουν ἀνάγλυφες παραστάσεις καὶ εἶναι μεγαλυτέρων διαστάσεων¹¹⁸.

6. Ἡ ἀναγραφή τῆς χρονολογίας ἀνέγερσης τοῦ μνημείου

Τὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία εἶναι εὐάριθμα¹¹⁹. Στὴν πλειονότητά τους οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις ἀναφέρονται στὴ μακεδονικὴ χρονολογία. Μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἑλίμεια (*EAM* 49), στὴν ὁποία ἀναγράφεται ἡ διπλὴ χρονολογία (ἀκτιακὴ καὶ μακεδονικὴ).

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν κατηγορία τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων, ἡ πλειονότητα τῶν χρονολογημένων ἐπιτυμβίων ἀνήκουν στὶς ἀναθηματικὲς. Σχετικὰ μὲ τὴ γεωγραφικὴ κατανομή του, οἱ περισσότερες κατανέμονται ἀνάμεσα στὴν Πελαγονία (5 περιπτώσεις) καὶ τὴν Παιονία (11 περιπτώσεις), καὶ ἀκολουθοῦν ἡ Ἑορδαία καὶ ἡ Λυγκηστὶς (ἀπὸ 3 περιπτώσεις)¹²⁰ καὶ ἡ Ἑλίμεια (1 περίπτωση). Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν παραδειγμάτων ἐντοπίζεται κατὰ μῆκος τῶν ἀξόνων ὀδικῶν δημοσίων ἀρτηριῶν (*viae publicae*). Χρονολογικὰ οἱ ἐπιγραφὲς τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐντάσσονται στὸν 2ο καὶ κυρίως στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.

115. *Spom.* 98, 1941-1948, 166, ἀρ. 343: Παιονία.

116. Αὐτόθι 175, ἀρ. 366.

117. F. Papazoglou, *Héraclée* I, σποράδην. F. Papazoglou, *Stèles anthropomorphes et amorphes de Pélagonie*, *ŽAnt* 27, 1977, 135-50. Πρβ. Ριζάκη-Τουράτσου 1993, 1293-94.

118. *CIL* III 7318. *Spom.* 98, 1941-48, add. 300, ἀρ. 50. Papazoglou, *Héraclée* I 27. Düll 1977, 408, ἀρ. 266 [Πελαγονία (159/60 μ.Χ.): δίγλωσση μὲ *D(iis) m(ani-bus)* γιὰ τὸν στρατιώτη *Flavius Capito*].

119. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Κάτω Μακεδονίας, ὅπου ἡ παράθεση τῆς χρονολογίας εἶναι πιὸ συχνὴ στὶς σαρκοφάγους καὶ τοὺς βωμούς. Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 225 καὶ Ἀδάμ-Βελῆνη 1996. Γιὰ τὴ Βέροια, *EKM* I, σποράδην. Γιὰ τὴν Ἑδεσσα, βλ. Δήμιτσα 1896, 40 ἀρ. 12. J. M. R. Cormack, *APF* 22, 1973, 206 ἀρ. 8 (204/5 μ.Χ.), 207, ἀρ. 10 (95/6 μ.Χ.), 208, ἀρ. 12 (169/70 μ.Χ.), 209, ἀρ. 16 (196/7 μ.Χ.).

120. Barowo/Λυγκηστὶς: *SEG* 38, 1988, 712. Be-

Συνήθως ή χρονολογική ένδειξη παρατίθεται στο τέλος του κειμένου και σπανιότερα στην αρχή, όπως συμβαίνει στις επιγραφές από την Έδεσσα και το Δίον¹²¹.

7. Οί ύποχρεώσεις των κληρονόμων και των λοιπών επιζώντων

Η πλειονότητα των ενεπίγραφων επιτυμβίων στηλών φανερώνει ότι αυτές ανήκαν σε άτομικούς τάφους. Στις περιπτώσεις αυτές στα μνημεία αναγράφεται μόνο το όνομα του νεκρού, ένδεχομένως και το όνομα του προσώπου που μερίμνησε για την κατασκευή. Από τον 2ο αϊ. μ.Χ. και έξης, όποτε οί κατασκευές οίκογενειακών τάφων πληθύνουν, οί επιτάφιας επιγραφές έμπεριέχουν κατάλογο, τρόπον τινά, του όνόματος του νεκρού και των δικαιούχων ταφής στο συγκεκριμένο οίκογενειακό μνημείο (*sepulcrum familiarium*). Τήν κατηγορία αυτή άποτελούν κατά κανόνα οί συγγενείς πρώτου βαθμού, καθώς και οί άπόγονοί τους. Σε όρισμένες περιπτώσεις ό κατάλογος διευρύνεται με τή συμμετοχή των άπελευθέρων και των άπογόνων τους¹²².

Ό οίκογενειακός τάφος με τή διαχρονική του χρήση σύντομα κατέληξε να άποτελεί σημείο άναφοράς τής συγκεκριμένης οίκογένειας, ως κιβωτός μνήμης των προγόνων και μελλοντική οίκια των επιγόνων. Σύμβολο τής συνέχειας και τής ένότητας τής οίκογένειας ό τάφος τής κατηγορίας αυτής, και ως εκ τούτου άμεταβίβαστος σε τρίτους, λειτουργούσε ως ό κατεξοχήν χώρος άπόδοσης των νενομισμένων τιμών προς τους νεκρούς τής οίκογένειας μέσω τακτικών λατρευτικών δρώμενων.

Με τήν παρακμή του θεσμού τής οίκογένειας κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, παρακμή που είχε ως επακόλουθο να άπονήσουν οί επιτάφιας τελετουργικές πράξεις και να τεθεί έν κινδύνω, κυρίως από ξένους προς τήν οίκογένεια, το άμεταβίβαστον και το άπαραβίαστον του ταφικού μνημείου, δημιουργήθηκε ή άνάγκη, μέσω διαθηκών, τής καταγραφής των ύποχρεώσεων των κληρονόμων για άπόδοση των νενομισμένων προς τον νεκρό τιμών, καθώς και ή άναγραφή άρών ή άπειλητικών έκφράσεων άποτρεπτικών τής παραβίασης του άσύλου του νεκρού¹²³.

Ένας σχετικά μικρός άριθμός επιγραφών από τήν Άνω Μακεδονία άντικατοπτρίζουν άκριβώς αυτό το νέο πνεύμα, καθώς έμπεριέχουν έκφράσεις που άπληχοϋν τήν άγωνία των ζώντων για τή μετά θάνατο τύχη τους¹²⁴. Σε όρισμένες περιπτώσεις μάλιστα κατα-

gnisté/Λυγκηστίς: *SEG* 38, 1988, 716.

121. Έδεσσα: Δήμιτσας 1896, 40 άρ. 12. J. M. R. Cormack, *APF* 22, 1973, 206, άρ. 8 (204/5 μ.Χ.), 207, άρ. 10 (95/6 μ.Χ.), 208, άρ. 12 (169/70 μ.Χ.), 209, άρ. 16 (196/7 μ.Χ.). Βλ. άνάλογα παραδείγματα από τή Μικρά Άσία: Le Bas-Waddington, *Voyage archéologique* 1148 κέ.

122. Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 237, άρ. 632. *Spom.* 75, 1933, 37, άρ. 113.

123. Για το θέμα βλ. F. de Visscher, *Le droit des*

tombeaux romains (έπανεκδ. Milano 1963) 90-150.

124. Χαρακτηριστική για τήν έποχή είναι ή έκφραση σε επιγραφή από τή Θεσσαλονίκη [*IG* X 2. 1, 819. Πρβ. *BullÉpigr.* 1953, 193 (σ. 27) και 1954, 235 και 1970, 601 και L. Robert, *Opera minora* IV 389-390: είδώς κληρονόμων τήν έπιλησμοσύνην] και από το Kostolac τής Άνω Μοισίας [*Spom.* 71, 1931, 129, άρ. 312: κληρονόμων ίδώς τήν ύπολησμοσύνην], θανών μνήμη έποίησα παροϋσιν: *EKM* I 393.

γράφονται οἱ ὑποχρεώσεις τῶν κληρονόμων ρητῶς, ὅπως αὐτὲς ἀπέρρεαν ἀπὸ ἐπίσημα συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα¹²⁵.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα κείμενο ἀπὸ τὴν Παιονία (*Sptom.* 71, 1931, 28, ἀρ. 54), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο κάποιος Συρίων, πὺν εἶχε ἤδη καταβάλλει λύτρα¹²⁶ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, ἀφήνεται ἐλεύθερος μετὰ τὸν θάνατο τῆς πρώην κυρίας του, [Ἴνα] τὰ καθήκοντα καθ' ἑνιαυτὸν ταῖς ἐθίμ[οις τιμαῖς] ποιῆ τῇ θρεψάσῃ ὡς καὶ μέχρι νῦν πεποιήκεν. Ὁ ἀκριβὴς χρόνος τέλεσης τῶν ἐθίμων αὐτῶν τιμῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτήρας τους δὲν προσδιορίζονται στὸ κείμενο. Ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Melnica (Πελαγονία), οἱ κληρονόμοι (διάδοχοι) ὀφείλουν νὰ διακοσμοῦν κατ' ἔτος μὲ ρόδα τὸν τάφο, προφανῶς κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Ροδοφορίων¹²⁷. Ἡ κατεξοχὴν ρωμαϊκὴ ἑορτὴ τῶν Ροδοφορίων/rosalia (Μάιος/Ἰούνιος) εἰσήχθη στὶς ρωμαϊκὲς ἀποικίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ σὲ περιοχὲς καὶ ἀστικά κέντρα, ὅπου ὑπῆρχαν συμπαγεῖς ρωμαϊκοὶ πληθυσμοί¹²⁸.

8. Ἀπαγορευτικὲς / ἀποτρεπτικὲς ἀπειλητικὲς ἐκφράσεις¹²⁹

Ἡ προστασία τοῦ οἰκογενειακοῦ, κυρίως, τάφου ἀπὸ βανδάλους, τυμβωρύχους ἢ μὴ νόμιμους χρῆστες ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς μέριμνες, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἱερότητα τοῦ χώρου δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀπαρβίαστου τοῦ μνημείου¹³⁰. Ἡ κατηγορία γιὰ παραβίαση ἐνὸς τάφου εἶναι δυνατὸν νὰ προ-

125. Βλ. P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine* (Paris 1937) σμ. 50 καὶ τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πελαγονία/Prilep: αἰοῦ διαθήκη οἱ Μενί[π]ου κληρονόμοι κλπ. (*Sptom.* 71, 1931, ἀρ. 457).

126. Βλ. A. Bielman, *MusHelv* 46, 1989, 25-41 γιὰ τὴν σημασία τοῦ ὄρου.

127. Ποιήσουσιν δὲ οἱ | διάδοχοι ἐμοῦ | Παραμόνου ροδοφόρια | τῷ στηλίω κατὰ ἕκαστον ἔτος (G. I. Kazarow, *BCH* 47, 1923, 285-286, ἀρ. 1, εἰκ. 9 = *SEG* 2, 1924, 432. Χρονολ. μετὰ τὸ 216 μ.Χ.). Ὁ ὄρος φαίνεται νὰ εἶναι σπάνιος. Συνηθέστερα χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι Ροδισμὸς ἢ Ρόδα (*BullÉpigr.* 1940, 160 καὶ 1970, 512). Πὰ τοὺς ἀντίστοιχους λατινικοὺς ὄρους βλ. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 62, σμ. 253. Κατὰ τὴν *CIL* V 4448 ἐπιγραφή ὁ ἐπιζῶν σύζυγος καταθέτει ἐκ μέρους τῆς ἀποθανούσης συζύγου του καὶ τοῦ υἱοῦ του ἓνα ποσὸ στὸ collegium fabrorum, «*ut ex usuris quodannis profusion(em) faciant et rosas ponant*». Πὰ τὴν προέλευση τοῦ ἐθίμου, τὴ γεωγραφικὴ διάδοση καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν *rosalia*, βλ. Lattimore 1942, 138-141.

128. Βλ. J. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 63, σμ. 255-258. Εἰδικότερα γιὰ

τοὺς Φιλίππους, βλ. P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine* (Paris 1937) 474-485 καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, *IG* X 2. 1, 260 (πρβ. H. C. Youtie, *HTHR* 1949, 277-278 καὶ τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τῶν J. καὶ L. Robert, *BullÉpigr.* 1950, 134, σ. 172).

129. F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains* (ἐπανεκδ. Milano 1963) 112-127. Τελευταῖα βλ. Γ. Α. Σουρῆ, Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργαστάσιο ὄπλων (Fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ νέα ἐπιγραφή, *TEKMHPIA* 1, 1995, 74 κέ. κυρίως γιὰ τὸ ὕψος τῶν προστίμων.

130. Πὰ τὴ νομικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος, βλ. F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains* (ἐπανεκδ. Milano 1963) 103-112· Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικὰ ἐπιγραφικά*, Ἀθήνα 1977, 9-15· ὁ ἴδιος, Ἡ νομικὴ λειτουργία εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, *Ἀθηνᾶ* 69, 1967, 17-53. L. Robert, *Malédiction funéraires grecques*, *CRAI* 1978, 241 κέ. G. Sanders, *Securus. Échos épigraphiques d'une assurance dite "d'après mort"*, στὸ Y. Le Bohec (ἐκδ.), *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine, Mélanges à la mémoire de M. Le Glay* (Bruxelles 1994) 841-862, εἰδικότερα σ. 861 σμ. 61 (μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία).

έλθει όχι μόνο από εκείνον που διαθέτει το *ius sepulcrici*, αλλά από όποιονδήποτε πολίτη, άφοϋ ή ίδια ή πόλη εμπλέκεται στη διαδικασία προστασίας τών «δικαιωμάτων» τών νεκρών¹³¹.

Οί επιτύμβιες έκφράσεις με άπειλές κατά τών τυμβωρύχων και κατά τών παρανόμων χρηστών τών τάφων που άπαντοϋν σε μνημεία του 2ου και κυρίως του 3ου μ.Χ. αιώνα είναι πολυάριθμες – σε πολυτελή κυρίως μνημεία – διαφόρων περιοχών της Μ. Άσίας και της Θράκης, καθώς και σε μεγάλα άστικά κέντρα της Μακεδονίας¹³².

Στην Άνω Μακεδονία παρόμοιες έκφράσεις είναι σπάνιες και τὰ ελάχιστα παραδείγματα μαρτυροϋνται από την Παιονία¹³³, την Πελαγονία¹³⁴, την Έορδαία¹³⁵ και τη Λυγκησίδα¹³⁶.

9. Μνημεία με λατινικές επιγραφές ή λατινογενείς έκφράσεις

Η παρουσία επιτυμβίων έκφράσεων στη λατινική γλώσσα ή λατινικών έκφράσεων μεταγλωττισμένων στα έλληνικά είναι σπάνια στην Άνω Μακεδονία, στην όποια ως γνωστόν δέν ιδρύθηκε κάποια έπίσημη ρωμαϊκή άποικία, πλην του *municipium* τών Στόβων¹³⁷. Οί άνθρωπωνυμικές ώστόσο έρευνες της F. Papazoglou¹³⁸ έδειξαν ότι, τουλάχιστον από τον 1ο μ.Χ. αιώνα, ύπηρχαν οργανωμένες ή μη ομάδες Ρωμαίων σε δύο τουλάχιστον *civitates peregrinae*, τη Στύβερρα και την Έράκλεια.

Οί λατινικές επιγραφές ανήκουν σε Ρωμαίους, στρατιώτες ή πολίτες, που άπεβίωσαν στη Μακεδονία¹³⁹. Όρισμένοι από τους πρώτους είναι ξένοι και αυτό δηλώνεται στο κείμενο, π.χ. *natione Noricus*.

Οί επιτύμβιες έκφράσεις εντάσσονται σε δύο βασικές κατηγορίες: στην πρώτη, με πολύστιχα κείμενα χαραγμένα ως έπί τὸ πλείστον σε μεγάλο μεγέθους στήλες με ανάγλυφη διακόσμηση, εμφανίζονται τὰ τυπικά στοιχεία τών αντίστοιχων λατινικών που άπαντοϋν

131. M. Kaser, Zur römischen Grabrecht, Z.S.S., RA 95, 1978, 15-92.

132. Θεσσαλονίκη, κατ' έπιλογήν: IG X 2.1, 524, 525, 557, 564, 608, 609. Πρβ. L. Robert, RPh 1974, 231. Βέροια: EKM I άρ. 367-370, 388 και D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine, BCH Suppl. VIII (1983) 69 και 245 (για τις χριστιανικές επιγραφές της πόλης). Ίδιαίτερη διάδοση γνωρίζει ή κατηγορία αυτή τών επιγραφών στην άποικία τών Φιλίππων, βλ. P. Collart, Philippes, ville de Macédoine (Paris 1937) 472-474.

133. Βλ. βωμό Θεσσαλονικέων, Spom. 98, 1941-48, 41, άρ. 93 και άρ. 91 άλλου νεκρού, άλλης έθνικότητας (πρβ. τις κριτικές παρατηρήσεις τών J. και L. Robert, στο Bull'Épigr. 1950, 135). Για παρόμοιες έκφράσεις βλ. Papazoglou, Héraclée I 31 και Ad. Struck, AM

27, 1902, 318-19, άρ. 46.

134. Spom. 98, 1941-48, 175, άρ. 366· Düll 1977, 338, άρ. 129.

135. EAM 138.

136. A. B. Wace - A. M. Woodward, BSA 18, 1911-12, άρ. 9.

137. Papazoglou 1988, 313-321. Γενικά για τους πληθυσμούς τών ρωμαϊκών άποικιών στη Μακεδονία, βλ. F. Papazoglou, La population des colonies romaines en Macédoine, ŽAnt 40, 1990, 111-124.

138. F. Papazoglou, Héraclée I (σποράδην).

139. Για τους χρήστες της λατινικής γλώσσας στη νότια Βαλκανική, βλ. A. Rizakis, Le grec face au latin. Le paysage linguistique dans la péninsule balkanique sous l'Empire, Comm.Hum.Litt. 104, 1995, 373-391.

στὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Ἑπαρχιῶν¹⁴⁰. στὴ δεύτερη, παρατίθεται ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὴν ἔνδειξη τῆς ἡλικίας του, *an(nos)* ἢ *an-(norum)* *X* ἢ *vix(it) an(nos) X*¹⁴¹, κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὶς ἀνάλογες ἐλληνικὲς ἐπιγραφές τῆς Λυγκησιτίδος (βλ. παραπάνω), ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προέρχονται. Ἀντίθετα πρὸς τὰ προηγούμενα, τὰ μνημεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι συνήθως ἀπλὲς ἀκόσμητες λίθινες πλάκες, πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ μικρὸ τους μέγεθος. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, προσομοιάζουν πρὸς τὶς σχιστολιθικὲς ἀπλὲς ἐπιτύμβιες πλάκες ὀρισμένων περιοχῶν τῆς Λυγκησιτίδος.

Οἱ λατινόφωνες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἐπικεντρώνονται κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Ἡράκλειας. Ἐπίσης στὴν περιοχὴ τοῦ Prilep καὶ τοῦ Kavadarci, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε κώμη ἀνήκουσα στὸ *municipium* τῶν Στόβων¹⁴².

Τὰ δίγλωσσα κείμενα, πού ὀπωσδήποτε σπανίζουν στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία, ἀνήκουν σὲ λεγεωναρίους παλαϊμάχους¹⁴³. Οἱ τελευταῖοι κατὰ κανόνα

140. A. B. Wace - A. M. Woodward, *BSA* 18, 1911/12, 175 ἀρ. 16. – *Spom.* 71, 1931, 12, ἀρ. 15 add. 245 = Papazoglou, *Héraclée* I 27, εἰκ. 10 (Ἡράκλεια Λυγκηστική: στρατιώτης, *natione Noricus*). – *Spom.* 98, 1941-48, 12, ἀρ. 25 = Papazoglou, *Héraclée* I 26-27 εἰκ. 11 (ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια + δοτικὴ + *viva sibi...* (Ἡράκλεια Λυγκηστική). – *Spom.* 98, 1941-48, 11, ἀρ. 22 = Papazoglou, *Heracleja* I 50 ἀρ. 34, εἰκ. 34 = Papazoglou, *Héraclée* I 27-8 = Düll 1977, 407, ἀρ. 264 (Ἡράκλεια Λυγκηστική): *D(iis) m(anibus)*. Ἡ ἀνθρωπωνυμία φανερώνει ὅτι πρόκειται γιὰ *peregrini* πού ἀπέκτησαν τὴ ρωμαϊκὴ *civitas*. – *CIL* III 630 (Ἡράκλεια Λυγκηστική: παλαϊμάχος στρατιώτης ἀπὸ τὴν Πελαγονία: *C. Julius Bassus*). – *CIL* III 7318 = *Spom.* 98, 1941-48, add. 300, ἀρ. 50. = F. Papazoglou, *Héraclée* I 27 = Düll 1977, 408, ἀρ. 266 (Rufce/Πελαγονία [159/160 μ.Χ.]: δίγλωσση μὲ *D(iis) m(anibus)* / θεοῖς δαίμοσιν, γιὰ τὸν στρατιώτη *Flavius Capito*. Τὸ μνημεῖο ἀνήγειρε, κατὰ διαθήκην, ὁ δοῦλος του Ἑρμάς). – *Spom.* 77, 1934, 35, ἀρ. 3 = Papazoglou, *Héraclée* I 27, εἰκ. 9 [*AnnEp* 1981, 754] (Ἡράκλεια Λυγκηστική: παλαϊμάχος στρατιώτης *C. Vetilius [C.f.] Fab(ia) Sedatus Her(aclea)*. – Δήμιτσας, *BCH* 1880, 104, ἀρ. 7 (Πελαγονία): *D(iis) m(anibus)*. – Πελαγονία μὲ *D(iis) m(anibus) Vetatae libertae et nutrici defunctae* (*Spom.* 71, 1931, 226, ἀρ. 597). Τὸ μνημεῖο ἀνήγειραν οἱ δοῦλοι τῆς ἀποθανούσης. – *Spom.* 98, 1941-48, 63, ἀρ. 131 (Kavadarci/Παιονία: *Ceianos Aug. nostri qui vixit annos*) – *Spom.* 98, 1941-48, 63, ἀρ. 131 (Kavadarci/Παιονία, ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια: *Secundae Secundi filiae) Rodiae* κλπ. μὲ *fec(it) ... uxori et filiae et sibi vivo*) – *Spom.* 77, 1934, 41, ἀρ. 17 (Στόβου/Παιονία, ἀναθηματικὴ ἐπιτύμβια: *Noviae [Vere]cumdae et Liv[i]ae*

Nicerot[is] Ael(ius) [E]u[porus ux]ori [carae et sor]ori). – παρομοία: *Spom.* 75, 1933, 40, ἀρ. 130 (Παιονία): *L. Paccio Capitoni Sal <Paccio>* κλπ. *parentibus superscriptis*: – Δήμιτσας 1896, 339-40, ἀρ. 403: ἐλληνόγλωσση γιὰ ἓνα παλαϊμάχο μὲ τὸ ρῆμα ἐποίησε. – Ὄνόματα νεκρῶν στὴν ὀνομαστικὴ + *vixit annis parentibus supstantis... superscriptis et sibi vivi fecerunt* (Παιονία: *Spom.* 71, 1931, 227, ἀρ. 599), *parentibus superscriptis* (Παιονία: *Spom.* 75, 1933, 40, ἀρ. 130).

141. F. Papazoglou, *Héraclée* I 26 (Ἡράκλεια Λυγκηστική). – *Spom.* 98, 1941-48, 12 ἀρ. 23. F. Papazoglou, *Héraclée* I 26 εἰκ. 7. – *Spom.* 98, 1941-48, 12 ἀρ. 24. F. Papazoglou, *Héraclée* I 26-7 εἰκ. 8. – *Spom.* 71, 1931, 73, ἀρ. 170 (Παιονία): *C. Vineius C.I. d. c. salve*. Ἀνάλογα παραδείγματα σὲ δίγλωσσες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (*IG X 2.1, 878**) καὶ τὴν Πέλλα (*SEG* 24, 1969, 553).

142. F. Papazoglou 1988, 317. Τὰ *nomina gentis* στὶς λατινόφωνες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Kavadarci εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ ἐκεῖνα πού ἀπαντοῦν στοὺς Στόβους.

143. Πὰ τὶς δίγλωσσες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, βλ. J. Touloumakos, Ὄνόματα Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων σὲ δίγλωσσες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, στὸ A. D. Rizakis (ἐκδ.), *Roman Onomastic in the Greek East. Social and Political Aspects* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 21, Athens 1996) 43-54. J. Touloumakos, *Bilingue [griechische-lateinische] Weihinschriften der römischen Zeit*, *TEKMHPIA* 1, 1995, 79 κέ. Πρβ. καὶ P. Nigdelis, *TEKMHPIA* 1, 1995, 50 κέ. (δίγλωσση ἀναθηματικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη).

χρησιμοποιούν τη λατινική γλώσσα, υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις κατά τις οποίες τὰ ἐπιτύμβια μνημεία παλαιστρατιωτῶν φέρουν ἐπιγραφές συνταγμένες στήν ἑλληνική. Τὰ μνημεία τῆς πρώτης καὶ τῆς τρίτης κατηγορίας ἀπηχοῦν τὴν ἑλληνική καταγωγή τῶν προσώπων αὐτῶν ἢ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμικοῦ περιγυροῦ, στὸν ὁποῖο αὐτὰ ἔζησαν. Ὡς ἀποτέλεσμα μάλιστα τῆς πολιτισμικῆς μείξεως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τόσον ἡ περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ Kanadarci (Παιονία), ὅπου σὲ βραχὺ λατινικὸ κείμενο μὲ μόνο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ πατρωνυμικὸ χρησιμοποιεῖται ὡς κατὰ τὸ ἑλληνικὸ τυπικὸ χαιρετισμὸς *salve*¹⁴⁴, ὅσο καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια (Λυγκηστὶς), ὅπου τὸ λατινικὸ κείμενο ἀποδίδεται μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες¹⁴⁵. Ἐδῶ ἐπίσης προσγράφεται καὶ ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια Λυγκηστική, στήν ὁποία ἀναμειγνύονται ἑλληνικοὶ καὶ λατινικοὶ χαρακτῆρες¹⁴⁶.

10. Τὰ ἐπιγράμματα

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων σὲ μνημεία τῆς Ἄνω Μακεδονίας ἀνάγεται στὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται ἄνθηση τοῦ εἶδους αὐτοῦ καὶ στίς ὑπόλοιπες Ἐπαρχίες τῆς ρωμαϊκῆς Ἀνατολῆς. Ὡστόσο, ἐνῶ αὐτὰ κατὰ κανόνα ἀπαντοῦν σὲ ἀστικούς οἰκισμούς, στὸν δυτικομακεδονικὸ χῶρο ἐντοπίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ ἀγροτικὲς περιοχές, ὀρισμένες μάλιστα ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι καὶ δυσπρόσιτες. Ἡ γεωγραφικὴ αὐτὴ κατανομή θὰ μπορούσε ἴσως νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴ διοικητικὴ/οἰκιστικὴ ὀργάνωση τῆς Ἄνω Μακεδονίας σὲ κῶμες, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Κάτω Μακεδονία, ὅπου ἡ κυριαρχία τῶν ἀστικῶν κέντρων ὑπῆρξε ἀπόλυτη. Ἡ συγκέντρωση τῶν περισσοτέρων παραδειγμάτων στήν Πελαγονία¹⁴⁷, τὴν Παιονία¹⁴⁸ καὶ ἐν

144. *Spom.* 71, 1931, 73, ἀρ. 170. – Παρόμοια δι-
γλώσσα κείμενα ἀπαντοῦν σὲ ἐπιγραφές τῆς ὕστερης
Δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἀποικία τῆς Πέλλας (*SEG* 24,
1969, 552-553).

145. *BSA* 18, 1911/12, 173, ἀρ. 10: Εὐρώπη λιβέρτα
Μανικοῦ, Τ. Κλημέντι αννώρουμ ουειγέντι.

146. Δήμιτσας 1886, 266, ἀρ. 237 = Papazoglou,
Héraclée I 25, σμ. 62 (σ. 26).

147. *Spom.* 71, 1931, 36 ἀρ. 76 = Papazoglou, *ŽAnt*
27, 1977, 137-8 εἰκ. 2a; *Spom.* 71, 1931, 241 ἀρ. 643 =
Spom. 98, 1941-1948, 279, add. = S. Düll, στὸ *Essays in*
Memory of B. Laourdas (Thessaloniki 1975) 123 = C.
Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttlichte*
Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit (1981) 57 καὶ
250, ἀρ. 147 (Prilep). F. Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 283-
5, ἀρ. 2, εἰκ. 4 (Debreste). Αὐτόθι 275-83 ἀρ. 1 εἰκ.

2bis=*SEG* 26, 1976/77, 730 (Debreste). *Spom.* 71, 1931,
159-60, ἀρ. 414 = Papazoglou, *BCH* 98, 1974, 274, σμ.
3 = Papazoglou, *ŽAnt* 27, 1977, 135 σμ. 2 (Brailovo).
Spom. 71, 1931, 313 ἀρ. 275 = *Spom.* 75, 1933, 66-7, ἀρ.
196 = *Spom.* 98, 1941-1948, 297 ἀρ. 41. *BCH* 47, 1923,
284-5 εἰκ. 8 = *SEG* 30, 1980, 578 (*Spom.* 77, 1934, 63-
64 ἀρ. 75: Dabnica).

148. *Spom.* 98, 1941-48, 166 ἀρ. 343 (Dabniste). –
Spom. 71, 1931, 25-26 ἀρ. 50 = *Spom.* 98, 1941-48, 300
ἀρ. 49 = *CCET* V, 1982, 37-8, ἀρ. 50 πίν. 28 (Veles). –
Spom. 71, 1931, 66 ἀρ. 147 = D. Feissel, *Recueil des*
inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle,
BCH suppl. VIII (Paris 1983) 228-30, ἀρ. 273 πίν. LXI
(Drenovo). – *Spom.* 71, 1931, 36, ἀρ. 76 = *ŽAnt* 27,
1957, 137-138, εἰκ. 2a (Martolci). *Spom.* 75, 1933, 25 ἀρ.
54 (Στόβου).

μέρει στὴ Λυγκησιίδα¹⁴⁹, ἂν δὲν εἶναι τυχαία, συνάδει πρὸς τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τῆς περιοχῆς αὐτῆς¹⁵⁰.

Τὸ θεματολόγιο τῶν ἐπιγραμμάτων δὲν παρουσιάζει διαφορὰς ἀπὸ ἐκεῖνο ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, γεγονός πού ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δειγματολογίου μὲ κείμενα πού προσαρμόζονταν στὶς ἐκάστοτε περιπτώσεις. Τὸ κατὰ πόσον ἡ χρῆση τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν ἀποτελοῦσε συνειδητὴ πολιτισμικὴ ἐπιλογή, ἢ ἀπλῶς ὑπάκουε σὲ κάποιον συρμό πού ἐνισχύθηκε μὲ τὴν κλασικίζουσα ἀναγέννηση τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ. Παρόλα αὐτά, ἡ παρουσία τῶν φιλολογικῶν αὐτῶν κειμένων σὲ ἀγροτικὲς καὶ ἀπομακρυσμένες περιοχῆς εἶναι ἀξιοπρόσεκτη καὶ μαρτυρεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιβίωση κάποιων παραδόσεων πού σχετίζονται μὲ τῆς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο.

11. Εἰκονογραφικὸ θεματολόγιο. Σχέση κειμένου καὶ ἀναγλύφων παραστάσεων

Ἐνῶ κατὰ τοὺς κλασικοὺς καὶ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους οἱ ἐπιτύμβιες στήλες ἔχουν κατὰ κανόνα ἀνεγερθεῖ γιὰ ἓνα καὶ μόνο νεκρὸ, ὃ ὁποῖος σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συνοδεύεται στὴν ἀνάγλυφη παράσταση πού κοσμεῖ τὸ μνημεῖο καὶ ἀπὸ κάποιον συγγενικὸ πρόσωπο ἢ δοῦλο¹⁵¹, στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχῇ, παράλληλα μὲ τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα πού ἀνεγείρονταν γιὰ ἓνα πρόσωπο, κυρίως ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἔξης, διαδίδεται καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία, ὅπου εἶναι ἐμφανῆς ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση. Οἱ στήλες αὐτὲς εἶναι μᾶλλον μεγάλων διαστάσεων, τὰ κείμενά τους συνήθως ἐκτεταμένα καὶ οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις πολυπρόσωπες¹⁵² (εἰκ. 20-22).

Τὰ συγκεκριμένα ἔργα, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, δὲν κατασκευάζονταν ἀποκλειστικὰ ἐπ' εὐκαιρία τοῦ θανάτου κάποιου μέλους τῆς οἰκογενείας, ὅπως συνέβαινε στὰ κλασικὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἀλλὰ συνιστοῦσαν ἐπιτύμβιο σῆμα κοινὸ γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς

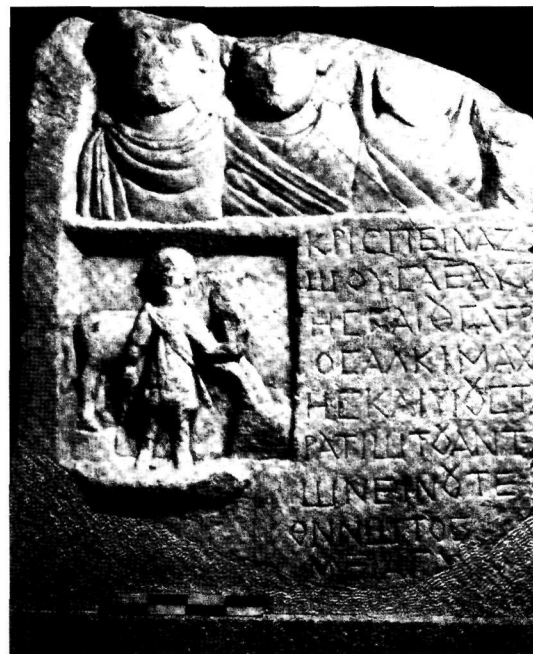
149. *EAM* 157. *Spom.* 98, 1941-48, ἀρ. 60. Παπαζογλου, *Héraclée* I 28 σημ. 74, εἰκ. 12· αὐτόθι 47-8, ἀρ. 22, εἰκ. 22. *SEG* 30, 1890, 650.

150. Οἱ ὑπόλοιπες περιοχῆς ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ αἰσθητὰ λιγότερα παραδείγματα: Ἑλίμεια: *EAM* 40, 47, 60, 62. Ἑορδαία: *EAM* 133, 137. Ὀρεσίτις: *EAM* 193, 194, 199, 202.

151. Πὰ τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τὴ θεματογραφία τῶν παραστάσεων τους καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν μνημείων, βλ. B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* (Darmstadt 1983) 224-249. Πρβ. καὶ M. Pfanner, Ein Relief in der Münchner Glyptothek und Überlegungen zu einigen bemerkenswerten Aspekten hellenistischer Grabreliefs, *MDAI* (A) 104, 1989, 165-196 (καὶ ἰδιαίτερα σ. 185). – Ὁ τρόπος ἀντιμετώπισης ἀπὸ τὸν St. Schmidt, *Hellenistische*

Grabreliefs (Köln 1991) 32 κέ. τῆς ἐπιτάφιας γλυπτικῆς παραγωγῆς στὴν ἑλληνιστικὴ Μακεδονία, ὅπως ὁποῖος δὲν λαμβάνει ἀρκούντως ὑπόψη οὔτε τὸν γεωγραφικὸ παράγοντα κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς κατανομῆς τῶν ἔργων, οὔτε ὅμως καὶ ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς δημογραφικῆς διαφοροποίησης ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευση τῶν μνημείων (ἀστικά κέντρα / ὑπαιθρὸς χώρα).

152. Πὰ μιὰ σφαιρικὴ, ὅσο καὶ συνοπτικὴ θεώρηση τῶν ἑλληνιστικῶν ἐπιτυμβίων μνημείων ὡς πηγῶν τῶν ἀξιῶν πού διεῖπαν τῆς ἀνθρώπινες σχέσεις τῆς ἐποχῆς, βλ. P. Zanker, *The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis*, στὸ *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World* (Berkeley-Los Angeles-London 1993) 212 κέ.

Εἰκ. 20. Νομός Φλωρίνης (;). Ἐπιτύμβια παραλληλεπίπεδη στήλη με ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα καὶ πολυπρόσωπες παραστάσεις σὲ μετωπικὴ διάταξη, 2ος-3ος αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 159.)

Εἰκ. 21. Πέτρες. Ἐπιτύμβια παραλληλεπίπεδη στήλη με πολυπρόσωπες παραστάσεις σὲ μετωπικὴ διάταξη, β' μισὸ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. (ΕΑΜ 125.)

οικογενείας, τὸ ὁποῖο λαξευόταν ἐνῶ οἱ ἀναφερόμενοι στὴ στήλη βρισκόνταν ἀκόμη ἐν ζωῇ. Ἡ ἐνταγμένη σὲ ἓνα οικογενειακὸ προγραμματισμὸ αὐτὴ ἐνέργεια συνάδει πρὸς τὴν ἰσχύουσα κοσμοθεωρία γιὰ τὸ πεπερασμένο τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Ἡ συνειδητὴ μάλιστα αὐτὴ πράξη ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τῆς μετοχῆς ζῶν, ζῶσα γιὰ ὅλα τὰ ἀπεικονιζόμενα πρόσωπα¹⁵³. Στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού τὸ μνημεῖο κατασκευάστηκε μετὸν θάνατο κάποιου μέλους τῆς οικογενείας, οἱ ἐπιζῶντες, οἱ ὁποῖοι ἀναλάμβαναν καὶ τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου, διαχωρίζονται ἀπὸ τοὺς τεθνεῶτας, αὐτοὺς δηλαδὴ πού τελοῦν ἤδη ἐν καταστάσει φυσικῆς ἀνυπαρξίας, μετὴ τὴ χρήση διαφόρων ὄρων δηλωτικῶν τῆς ὑφιστάμενης διαφορᾶς¹⁵⁴. Ὡστόσο, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάποια σαφὴς διάκριση

153. Ἐκφράσεις ἀποδοχῆς τῆς θνητῆς ἐν γένει φύσης τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ τοῦ φόβου τῆς ἐπιλημοσύνης τῶν κληρονόμων, παραθέτει ὁ L. Robert,

PRh 1974, 241.

154. Ἄμεση ἀναφορὰ στοὺς ἀπεικονιζομένους στὴν ἀνάγλυφη παράσταση μαρτυρεῖται στὸ κείμενο

Εἰκ. 22. Ἀχλάδα. Ἐπιτύμβια παραλληλεπίπεδη στήλη μὲ ἀψιδωτὴ ἀπόληξη καὶ μὲ πολυπρόσωπη παράσταση σὲ μετωπικὴ διάταξη, μέσα 3ου αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 159.)

ὅσον ἀφορᾷ στὴν εἰκονιστικὴ ἀπόδοση τῶν ἀτόμων ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἐπιτύμβια κείμενα τῆς τελευταίας αὐτῆς περίπτωσης.

Στὰ περισσότερα ἐπιτύμβια μνημεῖα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, οἱ ἀπεικονιζόμενοι παρίστανται μετωπικὰ πρὸς τὸν θεατὴ, μὲ διάθεση μάλιστα ἀπόδοσης τῶν ἀτομικῶν εἰκονιστικῶν χαρακτηριστικῶν τους¹⁵⁵. Ἡ στάση αὐτὴ ὑποδηλώνει μιὰ πρόθεση καὶ διάθεση «συνομιλίας» τόσο τῶν ζώντων μελῶν τῆς οἰκογενείας, ὅσο καὶ τῶν τεθνεῶτων ποὺ συναπεικονίζονται – ἰδιαίτερα αὐτῶν –, μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὸν κόσμον τῶν παραμεινάντων ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ ἐξωστρεφῆς αὐτὴ τάση προβολῆς ποὺ διακατέχει τὴν ἐποχὴ καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀτόμου γιὰ κοινωνικὴ καταξίωση, ἀκόμη καὶ μετὰ θάνατον, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐνδοστρεφή, κατὰ τρία τέταρτα ἢ κατὰ κρόταφο, ἀπεικόνιση τοῦ νεκροῦ στὰ κλασικὰ καὶ τὰ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα¹⁵⁶, ὅπου ὁ ἀπελθὼν εἶτε βρίσκεται σὲ ἄμεση συνομιλία

τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Παιονία (*Spom.* 71, 1931, 227, ἀρ. 599: [*parentes*] *suprastantes*, *fili[is]* *suprascri[ptibus]* [*et si]bi* *vivi* *fecerunt*).

155. Πὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τῆς εἰκονιστικῆς ἀπόδοσης τῶν νεκρῶν στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, βλ. M. L. Anderson, *Roman Portraits in religious and funerary contexts*, στό: M. L. Anderson -

Leila Nista (ἐκδ.), *Roman Portraits in Context. Imperial and Private Likenesses from the Museo Nazionale Romano* (Roma 1988) 61-68.

156. Πὰ μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση τῆς περι θανάτου κοσμοθεωρίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπιτάφια ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν εἰκονογραφία, βλ. P. Zanker, *Bürgerliche Selbstdarstellung am Grab im*

μόνο με τούς υπόλοιπους απεικονιζόμενους, συγγενείς προφανώς ή υπηρέτες, είτε απενίξει τὸ ἄπειρο σὲ μιὰ πνευματικὴ ὅσο καὶ φυσικὴ ἀπομόνωση.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀποτύπωση, σὲ πλείστες ὅσες περιπτώσεις τῶν ὀψιμοτέρων μνημείων, τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν καθὼς καὶ τῆς ἡλικίας τῶν ἀναγλύφων μορφῶν, ἄσχετα κατὰ πόσον οἱ διακυμάνσεις στὴν ἀπόδοση μὲ τις ἀπαραίτητες γιὰ κάθε ἔργο ιδιαιτερότητες, ἔξαφανίζονται συνήθως κάτω ἀπὸ τὴν ἀπλοποίηση τῶν συνθέσεων καὶ τὴν ἥσσονα καλλιτεχνικὴ δύναμη δημιουργιῶν στὸ περιθώριο τῆς μεγάλης πλαστικῆς.

Τὸ θεματολόγιο τῶν ἐπιτυμβίων παραστάσεων, στὶς στήλες μὲ ἀνάγλυφες συνθέσεις, περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφὲς ὁλόσωμες ἢ σὲ προτομὴ κατὰ παρατακτικὴ μετωπικὴ ἀπόδοση. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις παρατίθενται σκηνὲς νεκροδείπνων¹⁵⁷ (εἰκ. 23) ἢ ὁποιοσδήποτε συνθέσεις οἰκογενειακοῦ χαρακτήρα, καὶ σὲ ἀκόμη λιγότερες περιπτώσεις, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι παρατηρεῖται στὴ Ρώμη¹⁵⁸, συγκεκριμένοιοεῖται στὴν Ἄνω Μακεδονία ἢ ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα τοῦ ἀπεικονιζομένου¹⁵⁹.

Ἐναν ἀναλογικὰ ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ περιπτώσεων συνιστοῦν τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία, στὰ ὁποῖα, συνήθως σὲ διαφορετικὴ κλίμακα ἀπὸ ἐκείνη τῶν κοινῶν θνητῶν, ἀπεικονίζονται θεότητες. Τὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ κυρίως στὶς ἀναθηματικὲς ἐπιτύμβιες στήλες, ἐπιχωριάζει κατεξοχὴν στὴν Πελαγονία¹⁶⁰ καὶ τὴ Λυγκησιδα¹⁶¹ μὲ σχεδὸν ἀνύπαρκτα τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἑορδαία (EAM 129). Τὸ εἰκονογραφικὸ θεματολόγιο ἀφορᾷ πρωτίστως στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης, καὶ δευτερευόντως τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἐρωτος, τοῦ

römischen Kaiserreich, στὸ *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Kolloquium in Xanten vom 2. bis 4. Mai 1990* (Köln 1992) 339-358. – Ἐπίκαιρο γιὰ τὴν προβληματικὴ καὶ τὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων καὶ χρησιμότητα γιὰ τὸ πλῆθος τῆς πληροφόρησης ποὺ περιέχει, παραμένει τὸ ἔργο τοῦ Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains* (Paris 1942) 351 κέ. (Le repos des morts).

157. Ἑορδαία: EAM 121. Λυγκησις: EAM 167. Πελαγονία: *Spom.* 71, 1931, 28, ἀρ. 54 (Veles): 165, ἀρ. 431 (Prilep): 169, ἀρ. 446 (Prilep): 184-185, ἀρ. 496 (Prilep). Πρβ. I. Cremosnik, Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien, *ÖJh* 44, 1959, 207-230. Τελευταῖα γιὰ τὰ νεκρόδειπνα στὶς ἑλληνιστικὲς ἐπιτύμβιες στήλες καὶ τὴ σημασία τους, βλ. P. Zanker, Brüche im Bürgerbild? Zur bürgerlichen Selbstdarstellung in den hellenistischen Städten, στὸ: *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München 24. bis 26. Juni 1993* (München 1995) 253-254.

158. P. Zanker, Bürgerliche Selbstdarstellung am Grab

im römischen Kaiserreich, στὸ *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Kolloquium in Xanten vom 2. bis 4. Mai 1990* (Köln 1992) 352-353.

159. Μεταλλουργοί: M. Mikulcic, *God. Zbornik na Fil. Fakult. u Skopje* 23, 1971, 270 κέ., πίν. I, εἰκ. 2. EAM 48 (Ἐλίμεια). Ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα ἀπεικονίζονται σὲ ἐπιτύμβιο βωμὸ ἀπὸ τὸ Δῖον: *Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία* 2, 1986, 29-30. Πὰ τὴν ἀπεικόνιση ἐπαγγελματιῶν/ἐπιτηδευματιῶν στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, βλ. Γ. Παναγιωτάτου-Χαραλάμπους, Ἑλληνικὲς ἐπιτύμβιες στήλες μὲ θέμα τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, *Ἀρχαιολογία* 5, 1987/88, 31-54. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα, βλ. G. Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen (Archäologische Forschungen 12)* 179 κέ.

160. *Spom.* 71, 1931, 159, ἀρ. 412· 163, ἀρ. 423· 183, ἀρ. 493· 162 κέ. ἀρ. 422· 177, ἀρ. 463· 241, ἀρ. 643, *Spom.* 77, 1934, 34, ἀρ. 6.

161. EAM 148· 157· 161· 162. *Spom.* 77, 1934, 33 κέ., ἀρ. 5. *Spom.* 98, 1941-1948, 14, ἀρ. 31.

Εἰκ. 23. Βίτολα. Ἐπιτύμβια παραλληλεπίπεδη στήλη με ἀνάγλυφη παράσταση νεκροδείπνου σὲ βάθυσμα. Τέλη 3ου-ἀρχές 2ου αἰ. π.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βίτολα. (Bitrakova 1987, πίν. I, 3.)

Εἰκ. 24. Σκοπός. Ἐπιτύμβια ἀναθηματικὴ στήλη με ἀψιδωτὴ ἀπόληξη καὶ ἀνάγλυφη παράσταση σὲ ὀρθογώνιο βάθυσμα. Περί τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Φλωρίνης. (ΕΑΜ 148.)

Ἐρμού καὶ τοῦ θεοποιημένου Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (εἰκ. 24). Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ τοῦ ἥρωος ἱππέως (Θραξ ἱππέυς)¹⁶².

Ὅπωςδήποτε, ἡ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, πού στή Μακεδονία, ἐκτός ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Βέροια)¹⁶³, ἐπικεντρώνεται στὸ βορειοδυτικὸ τῆς τμήμα, παρόλες τὶς ἀπόπειρες, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει προβληματικὴ λόγω τῆς ἀπουσίας πηγῶν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ καθεαυτὰ δὲν εἶναι ἀρκούντως διαφωτιστικά¹⁶⁴.

162. Πὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἥρωος ἱππέως (Θραξ ἱππέυς) στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, τὴν καταγωγή, τὴ διάδοση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ τύπου, βλ. LIMC VI. 1 (1992) 1019-1081.

163. Τὸ θέμα πραγματεύεται ἡ Ἀδάμ-Βελένη

1996, 76-85.

164. Ἡ S. Düll, Götter auf makedonischen Grabstelen, στὸ *Essays Laourdas* (Thessaloniki 1975) 115-135 παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀπεικόνιση θεοτήτων σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα εἶτε ὑποδηλώνει ταύτιση τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴ

Λιγότερο διαδεδομένες είναι οι περιπτώσεις μνημείων στα όποια οι παραστάσεις αναφέρονται στη μυθολογία ή απεικονίζουν στιγμιότυπα από τις δραστηριότητες του αποθανόντος (σαρκοφάγος *EAM* 60: Ἑλίμεια με παράσταση Βελλερεφόντη και χίμαιρας στη μιὰ στενή ὄψη, και κυνηγιού στην κύρια¹⁶⁵).

Ἀπόλυτη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στην παράσταση και τὸ ἐπιτύμβιο κείμενο – ιδιαίτερα τὸ ἀνεπτυγμένο –, στὸ ὁποῖο παρατίθενται ὀνόματα νεκρῶν και ζώντων με συγγενική μεταξύ τους σχέση, δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε τὸ ζητούμενο για τοὺς Μακεδόνες τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Κατὰ πόσον ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τὴν ἐποχὴ ἐτοιμοπαράδοτων μνημείων διαφόρων τύπων, ἢ κατὰ πόσον στη διάθεση τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ ἐτίθετο πρὸς ἐπιλογή δειγματολόγιο κωδικοποιημένων ἐπιγραμμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἀπουσίαζαν πρὸς συμπλήρωση μόνον τὰ κύρια ὀνόματα, αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐρώτημα πὸ ἐπὶ τοῦ παρόντος παραμένει ἐν πολλοῖς ἀναπάντητο, τόσο για τὴ Μακεδονία, ὅσο και για τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμο¹⁶⁶.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ / ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τὸ ἐσπέριο τμήμα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καλύπτουν μιὰν εὐρύτατη περίοδο ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. ὠς και τὸν 6ο μ.Χ. Ἐλάχιστα κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, αὐξάνονται αἰσθητὰ κατὰ τὴ μέση ἑλληνιστικὴ, για νὰ γνωρίσουν μιὰν ἀξιόλογη διάδοση στα αὐτοκρατορικὰ χρόνια.

Τὸ πενιχρὸ δείγμα τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων και τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαιτερότητα για τὸν τόπο, ἀλλὰ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων¹⁶⁷.

θεότητα, εἴτε ὑπογραμμίζει τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ ἐπίκληση για μετὰ θάνατον προστασία. Ἐξήγηση τοῦ φαινομένου ἀπὸ κοινωνικὴ κυρίως ἄποψη, ἐπιχειρεῖ ὁ P. Zanker, Bürgerliche Selbstdarstellung am Grab im römischen Kaiserreich, στὸ *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Kolloquium in Xanten von 2. bis 4. Mai 1990* (Köln 1992) 356-357. – Ὅπως δὴποτε, τὴν πλέον ἀναγνωρίσιμη ταύτιση τοῦ νεκροῦ με τὴν ἀπεικονιζόμενη θεότητα συνιστοῦν ἐκείνες οἱ παραστάσεις τοῦ ἥρωος ἱπέως, στίς ὁποῖες ὁ θεὸς φέρει ἀτομικὰ χαρακτηριστικά (πρβ. *EAM* 127 και 136 = Ἑορδαία). – Πὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ φαινομένου τοῦ ἀφηρωισμού, τὴ διάδοσή του στα ρωμαϊκὰ χρόνια και τὴν ἐρμηνεία του, βλ. C. Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981) 62-63.

165. Πὰ τίς παραστάσεις κυνηγιού στίς ρωμαϊκὲς σαρκοφάγους, βλ. G. Koch, *Jagdsarkophage. Bemerkungen zu einigen Fragmenten und Sarkophagen*, στὸ G. Koch (ἐκδ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit* (Mainz am Rhein 1993) 159-166, πίν. 68-73.

166. Πὰ τὸ πρόβλημα αὐτό, βλ. S. B. Pomeroy, *Families in Classical and Hellenistic Greece. Representations and Realities* (New York 1977) 129-130.

167. Ἡ εἰκόνα στη Μακεδονία εἶναι πολὺ χειρότερη τὸν 3ο και 4ο ἀπὸ ὅ,τι τὸν 5ο και 6ο μ.Χ. αἰ., ὅποτε παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ αὐξηση τῶν ἐπιγραφικῶν χριστιανικῶν κειμένων πὸ συμβαδίζει, κατὰ κάποιον τρόπο, με τὴν κατάργηση τῆς εἰδωλολατρείας. Βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, *BCH suppl.* VIII (Paris 1983) 2-3. E. Sironen, *The Late Roman and Byzantine Inscriptions of Athens and Attica* (ἀδημ. δ.δ.,

Καὶ ἐνῶ ἡ ὄψιμη σχετικὰ διείσδυση νοτιοελλαδικῶν στοιχείων στὴ μακεδονικὴ ἐνδοχώρα, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἄνω Μακεδονία τῶν προφιλίππειων βασιλείων, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀπομόνωση τῆς περιοχῆς, ἢ κατακόρυφη πτώση τῆς ἐπιγραφικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν ὕστερη ρωμαιοκρατία εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐξωτερικὰ γεγονότα (στὶς ἐπιδρομὲς τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. γιὰ παράδειγμα), σὲ φυσικὲς καταστροφές, ἀκόμη καὶ στὴν παρακμὴ – πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ – τοῦ συστήματος τῆς πόλης καὶ τῶν ἀξιῶν πού αὐτὴ ἐκπροσωποῦσε. Μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὀφείλεται καὶ στὴ διάδοση νέων κοσμοθεωριῶν καὶ ἀντιλήψεων πού μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους θὰ συνέβαλαν στὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ τῆς ἐπιγραφικῆς παιδείας. Χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ διασάλευση τῆς ὀργανωτικῆς δομῆς, τουλάχιστον, τῆς Ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἐξαφανίζονται καὶ οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφές, εἴτε μὲ τὴ μακεδονικὴ καὶ τὴν ἀκτιακὴ ἢ μόνο μὲ τὴν ἀκτιακὴ χρονολόγησι¹⁶⁸.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ γεωγραφικὴ διαίρεση τῆς Ἄνω Μακεδονίας σὲ διοικητικὲς-γεωγραφικὲς ἐνότητες παρέμεινε ἐν τῇ πράξει ἢ αὐτὴ τόσο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ, ὅσο καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο. Οὔτε οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς, οὔτε ὁμως καὶ ἡ Ρώμη εὐνόησαν, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων (Ἡράκλεια, Στύβερρα, Στόβοι, Ceramiae, Αἰανή)¹⁶⁹, τὴν ἀνάπτυξη ἢ τὴν ἴδρυση ἀστικῶν κέντρων σὲ αὐτήν. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἐκπλήσσει οὔτε ἡ ποσόστωση κατὰ περιοχὲς καὶ περιόδους οὔτε ὁμως καὶ ὁ τρόπος κατανομῆς τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων στὸν συγκεκριμένον χῶρο.

Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος πού κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, τὰ ὁποῖα γνωρίζουν γενικὰ πολὺ μικρὴ διάδοση, ἐντοπίζονται στὰ μεγάλα ἢ καὶ στὰ μικρότερα ἀστικά κέντρα (Ἡράκλεια, Στύβερρα, Αἰανή), προιόντα, ὅπωςδὴποτε, μιᾶς elite art μὲ ἀποδέκτες ἄτομα μιᾶς ἀνώτερης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀστικῆς τάξης. Στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, συγχρόνως μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς συνήθειας ἀπὸ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα, παρατηρεῖται καὶ μιὰ γεωγραφικὴ διάδοση τῶν ἐπιτύμβιων καὶ σὲ ἡμιαστικὲς ἢ ἀγροτικὲς περιοχές. Ὡστόσο ἡ ἐξάπλωση τῆς χρήσης ὀρισμένων τύπων μνημείων, κατεξοχὴν πολυδάπανων, ὅπως οἱ βωμοὶ καὶ οἱ σαρκοφάγοι, περιο-

Πανεπ. Helsinki 1997) 393-396. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα, βλ. J. H. G. W. Liebeschuetz, Epigraphic Evidence on the Christianisation of Syria, στὸ: *From Diocletian to the Arab Conquest: Change in the Late Roman Empire. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses* (Budapest 1981) 489 καὶ κυρίως Cl. Lepelley, Évergétisme et épigraphie dans l'antiquité tardive. Les provinces de langue latine, στὸ: M. Christol et O. Masson (ἐκδ.), *Actes du Xe Congrès International d'épigraphie grecque et latine, Nîmes 4-9 octobre 1992* (Paris 1997) 335-352. Ch. Rouéché, Benefactors in the Late Roman Period: the Eastern Empire, ὁ.π. 353-370 καὶ ἡ ἴδια, *Aprodisias in Late Antiquity* (London 1989) σποράδην.

168. Προφανῶς δὲν ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονὸς ὅτι, ὅπως συνέβη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διακόπτεται καὶ ἡ δραστηριότητα τῶν νομισματοκοπειῶν τῶν μακεδονικῶν πόλεων, βλ. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessalonike in der römischen Kaiserzeit* (Berlin 1988) 19. Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, *Ἡ νομισματοκοπία τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τοῦ Δίου* (Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Νομισματικῆς Ἐταιρείας 4, Ἀθήνα 1996) 32.

169. Βλ. Papazoglou 1988, σποράδην. Τῆς ἴδιας, La population des colonies romaines en Macédoine, *ŽAnt* 40, 1990, 111-124.

ρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα έλληνόφωνα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Βέροια: *IG X, 2. 1* και *EKM I*, σποράδην), αλλά και στις άποικίες (Δίον, Φίλιπποι).

Αναντίρρητα, από την άποψη της ποιότητας, ή απουσία μεγάλων αστικών κέντρων, όπως ή Βέροια και ή Θεσσαλονίκη για την Κάτω Μακεδονία, δεν εϋόδωσε την ανάπτυξη αυτόνομων καλλιτεχνικών κέντρων άξιοσημείωτης άκτινοβολίας. Όπως ήταν φυσικό και άναμενόμενο, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, στους τόπους με αστικό χαρακτήρα προστίθενται και κέντρα που όφειλαν την ίδρυσή τους στο νέο πολιτικό σχήμα ή στις προϊόντος του χρόνου άνακατατάξεις (Στόβοι, *Ceramiae*).

Αναφορικά με την τυπολογία των μνημείων και των έπιτυμβίων έκφράσεων παρατηρείται μιá ειδολογική διαφορά άνάμεσα στις έπιμέρους περιοχές. Όρισμένες από αυτές έμμένουν περισσότερο στην έλληνιστική τους παράδοση (ή Έλίμεια και ή Ηράκλεια στη Λυγκηστίδα, για παράδειγμα), άλλες συνεχίζουν την έντοπια (Παιονία, Λυγκηστίς (:)), ενώ ένας άριθμός περιοχών (Έορδαία, Λυγκηστίς) που διασχίζονται από πολυσύχναστους άξονες, όδικούς και μή (Έγνατία, ροϋς Έριγώνος) εμφανίζει περισσότερο έντονα τά στοιχεία της ρωμαϊκής έπαρχιακής ταφικής τέχνης και την τυπολογία των ρωμαϊκών έπιτυμβίων έκφράσεων¹⁷⁰. Στόν πίνακα αυτό προστίθενται και οι έλάχιστες περιπτώσεις διάσπαρτων μνημείων που εισήχθησαν από άλλες περιοχές ή έκτελέσθηκαν έπι τόπου, καθ' ύπόδειξη των παραγγελιοδόχων (*EAM 198*: Όρεστίς). Η άρχιτεκτονική μορφή και ή διακόσμηση των μνημείων αυτών ή οι έπιτύμβιες έκφράσεις που φέρουν και ή άνθρωπωνυμία προδίδουν, συνήθως, και τόν χώρο προέλευσης των ιδιοκτητών τους.

Η γλώσσα των έπιτυμβίων έπιγραφών της Άνω Μακεδονίας είναι ή έλληνική, έκτος έλάχιστων εξαιρέσεων, τις όποιες συνιστοϋν τά δίγλωσσα και τά λατινικά κείμενα, συνταγμένα, ώστόσο, είτε από έπήλυδες είτε από γηγενείς που ύπηρέτησαν στόν ρωμαϊκό στρατό και έπανήλθαν μετά την άποστρατεία τους στόν τόπο καταγωγής τους¹⁷¹. Σέ γενικές γραμμές τó περιεχόμενο των έπιτυμβίων κειμένων φανερώνει ότι και αυτή ή περιοχή του άρχαίου κόσμου – ή Άνω Μακεδονία – συμβαδίζει, όσον άφορā τά έθιμα και τις δοξασίες για την έπέκεινα του τάφου κοσμοθεωρία, με εκείνες που επικρατοϋν στόν υπόλοιπο έλληνικό κόσμο.

Στόν τομέα, έντούτοις, της εικονογραφίας και σ' εκείνον της άρχιτεκτονικής (μορφή και μέγεθος των στηλών), οι διαφοροποιήσεις που παρατηροϋνται κατά τή ρωμαϊκή έποχή άνάμεσα στις διάφορες περιοχές του άρχαίου έλλαδικού κόσμου είναι όπωσδήποτε χαρακτηριστικές. Κατηγοριοποιούμενες, μάλιστα, κατά τά κοινά τους χαρακτηρι-

170. Χαρακτηριστικές είναι οι τυπολογικές όμοιότητες που παρουσιάζουν τά μνημεία των τελευταίων αυτών περιοχών με εκείνα της Ρώμης και κυρίως της Άκυλίας: πρβ. S. Panciera, *La collezione epigrafica dei Musei Capitolini* (Roma 1987). V. Väänänen (έκδ.), *Le iscrizioni della necropoli dell'autoparco Vaticano* (Roma 1973). I. Di Stefano Manzella, *Index in-*

scriptionum Musei Vaticani I. Ambulacrum Iulianum (Roma 1995). J. B. Brusin, *Inscriptiones Aquileiae I-III* (Udine 1991-93).

171. A. D. Rizakis, *Le grec face au latin, Le paysage linguistique dans la péninsule balcanique sous l'Empire*, *Comm.Humm.Litt.* 104, 1995, 367-388 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

στικά σηματοδοτοῦν, σὲ πλείστες ὅσες περιπτώσεις, γεωπολιτικὲς ἐνότητες μὲ κοινὲς ἢ παρεμφερεῖς πολιτισμικὲς ἀξίες. Ἄλλα, γιὰ παράδειγμα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ πρότυπα γιὰ τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα φαίνεται νὰ ἀκολούθησε ἡ Λακωνία ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἴσχυσαν γιὰ τὴ Μακεδονία κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ πρὸ πάντων γιὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹⁷² καὶ ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν στηλῶν, τῆς ταφικῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ἐπιτύμβιας φιλολογίας παρέμειναν ἡ Ἄττικὴ¹⁷³, καθὼς καὶ οἱ περιοχὲς τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου¹⁷⁴.

Λαμβάνοντας παρόμοιες διαπιστώσεις ὑπόψη, προκαλεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ ἐπισημάνση κοινῶν χαρακτηριστικῶν στὴν ταφικὴ πρακτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μεταξὺ τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: εὐρεία διάδοση παραστάσεων νεκρῶν καὶ ζώντων μελῶν τῆς οἰκογένειας σὲ μετωπικὴ ἀπόδοση (εἰκονιστικὲς προτομὲς ἢ ὁλόσωμες παραστάσεις), ἀνέγερση ἐπιτύμβιων βωμῶν, χρῆση σαρκοφάγων, κλπ., τύπων δηλαδὴ ταφικῶν μνημείων κατεξοχὴν ρωμαϊκοῦ χαρακτῆρα¹⁷⁵.

Οἱ σχέσεις Μακεδονίας - Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἔχουν στὸ σύνολό τους διερευνηθεῖ. Παρόλον ὅτι εἶναι ἀπτὲς στοὺς τομεῖς τῆς ταφικῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς θρησκείας (θεότητες θηλυκοῦ γένους στὴ Φρυγία καὶ τὴν Ἄνω/Κάτω Μακεδονία), τῆς ὀνοματολογίας καὶ τῆς τέχνης, διαπιστώνονται μὲ περισσότερα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα στοὺς τομεῖς τῶν ἐπιτύμβιων ἐκφράσεων, π.χ. ἀπειλητικὲς ἐκφράσεις, τυπικὲς καταληκτικὲς ἐκφράσεις (π.χ. μνήμης ἢ μνείας χάριν, χαῖρε καὶ σὺ κλπ.) καὶ τῶν τεχνικῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν μνημείων.

Ἀπὸ τὴ σφαιρικὴ ὅσο καὶ διαχρονικὴ ἐξέταση τῶν ἐπιτύμβιων καὶ τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Ἄνω Μακεδονίας σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴ μελέτη τοῦ γεωφυσικοῦ περιβάλλοντος, τῆς κατανομῆς τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα σὲ οἰκιστικὰ ἢ σὲ ἀγροτικὰ σύνολα, καθὼς καὶ τῶν παντοδαπῶν ἐπεμβάσεων καὶ παρεμβάσεων, κυρίως ἐκ μέρους τῆς κατὰ καιροὺς ἡγετικῆς ἐξουσίας, συνάγεται ὅτι:

α. Σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἐπέκεινα τοῦ Ὀλύμπου νότια Ἑλλάδα, ὅπου ὁ θεσμὸς τοῦ ἀστικοῦ ὑδροκεφαλικοῦ κέντρου τῆς πόλης-κράτους, ἰδιαίτερα διαδεδομένος ἀκόμη καὶ στὶς ἐπικράτειες τῶν συμπολιτειῶν καὶ τῶν κοινῶν, ὑπῆρξε ὁ κύριος ἐκδότης πλή-

172. Βλ. Β. Παπαευθυμίου, Ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τοῦ Μουσειοῦ Σπάρτης, στί: Ο. Palagia - W. Coulson (ἐκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia* (Oxbow Monographs 30, 1993) 237-244, καὶ ἰδιαίτ. 238.

173. Βλ. D. W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie* (Mainz 1998).

174. Βλ. Α. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: Epigraphie et histoire* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 25, Athens 1968) 63 κέ.

175. Εἶναι γνωστὲς οἱ στενὲς, ἐμπορικοῦ χαρακτῆρα καὶ διακίνησης πληθυσμιακοῦ στοιχείου, ἐπα-

φὲς ἀνάμεσα στὴ Βιθυνία, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴ Θράκη καὶ τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Βλ. E. Green, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit* (Uppsala 1941) σποράδην. Πρβ. L. Robert, *RPh.* 1974, 242-243. Καὶ στὸν τομέα τῆς νομισματικῆς οἱ ἐπαφὲς ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς Προποντίδος εἶναι βεβαιωμένους γιὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους: βλ. D. Klose, *Die griechischen Städte in Thrakien und ihre Verbindungen zu Kleinasien in der römischen Kaiserzeit. Dargestellt an Hand der Münzprägung (Homonoia-Münzen und Münzfunde)*, *Pulprudeva* 4, 1983, 179-189.

θους επιγραφικῶν κειμένων, στήν Ἄνω Μακεδονία, στήν ὁποία ἡ κατά κόμας ὀργάνωση διατηρεῖται καί κατά τούς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ ἐπιγραφική παραγωγή κατανέμεται κατά τρόπο ἄρμονικότερο μεταξύ οἰκισμῶν καί ὑπαίθρου χώρας.

β. Ἡ χαρακτηριστική γιά τὸ μῆκος καί τὴ διαδρομὴ τῆς Ἑγνατία ὁδός (λιγότερο ὡστόσο ἀπ' ὅ,τι ἡ προκάτοχός τῆς βασιλικὴ ὁδός) λειτούργησε στὸ ἐσπέριο αὐτὸ τμῆμα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καί ὡς πολιτισμικὸς δίαυλος ἀμφίδρομης διακίνησης ἰδεῶν καί καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, ἰδιαίτερα κατά τὴ διάρκειά τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Λεωφόρος διέλευσης ἐπιδράσεων καί ἐπιρροῶν ἀπὸ καί πρὸς τὶς ἑλληνόφωνες ἀνατολικὲς ἐπαρχίες καί ἐκεῖνες τὶς λατινόφωνες τῆς Δύσης, ἡ Ἑγνατία ἀποτέλεσε ταυτόχρονα καί διαχωριστικὴ πολιτισμικὴ γραμμὴ, εἰδοποιῶν διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ βόρειο καί τὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου ποὺ ἐξικνεῖται ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Θεσσαλίας γιά νὰ φτάσει τὰ σύνορα τῆς Μοισίας.

Ἐπακόλουθο τοῦ διπτοῦ αὐτοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτισε ἡ σημαντικὴ γιά τὰ Βαλκάνια αὐτὴ ὁδικὴ ἀρτηρία ἦταν νὰ παρατηρηθοῦν κατά μῆκος τῆς καί σὲ ἄμεση μὲ αὐτὴ γεωγραφικὴ συνάφεια, κατά τὴ βόρεια τῆς ὁδοῦ κατεξοχὴν περιοχὴ, ἐπιτύμβια μνημεῖα μὲ ἔντονη τὴ σφραγίδα τῆς τέχνης τῆς Ρώμης καί τῶν δυτικῶν Ἐπαρχιῶν. Ἡ ἐπίδραση πάντως περιορίστηκε τελικὰ σὲ ὀρισμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων, στίς ὁποῖες γίνεται ἀπτή ἢ ἐπιλογή αὐτοῦσιου ἢ παραλλαγμένου τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου ποὺ χρησίμευσε ὡς ὑπόδειγμα, ἢ ἀνιχνεύεται σὲ ἐπιμέρους καί μόνον στοιχεῖα, κυρίως εἰκονογραφικά, ἐνταγμένα σὲ σχήματα ἀναγόμενα στήν προρωμαϊκὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή.

Ἀντίθετα, ὀρισμένες περιοχὲς στὰ νότια τῆς Ἄνω Μακεδονίας (Ἐλίμεια, Τυμφαία) ἐξακολουθοῦν, στήν πλειονότητά τους, ἀκόμη καί κατά τὴν προχωρημένη ρωμαϊοκρατία, νὰ ζοῦν στὸν ἀπόηχο τῆς ἑλληνιστικῆς κοινῆς, ἴσως γιὰ αὐτὲς ἡ ρωμαϊκὴ παρουσία ὑπῆρξε ὑποτονικὴ¹⁷⁶.

γ. Ὀρισμένοι θύλακοι, σὲ ὀπωσδήποτε ἀπόμερες περιοχὲς τοῦ βορείου μάλιστα τμήματος τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ἐμμένουν σὲ μίαν ἐντόπια παράδοση ποὺ δὲν ἀνάγει τὶς ρίζες τῆς στήν ἑλληνιστικὴ κοινὴ, ἀλλὰ ὑπέκει σὲ ἴδιους κανόνες καί πρότυπα. Τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας μνημείων συνιστοῦν τόσον οἱ ἐνεπίγραφες πλακοειδεῖς ἀψιδόμορφες στήλες ἀπὸ σχιστόλιθο τῆς περιοχῆς τῶν Κάτω Κλεινῶν, τοῦ Σκοποῦ καί τῆς περιοχῆς τῆς Ἡράκλειας τῆς Λυγκηστίδος, μὲ μόνη διακόσμηση φυτικὰ κοσμήματα καί σχηματοποιημένο ρόδακα, ὅσο καί οἱ πλησιέστερες τυπολογικὰ πρὸς αὐτὲς ἀνθρωπόμορφες στήλες τῆς Πελαγονίας. Ἰδιόμορφες εἶναι ἐπίσης ἀναφορικὰ μὲ τὸν μὴ ἀνθρωπομορφικὸ γλυπτὸ τους διάκοσμο (καρποὶ πίτυος) καί οἱ ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ¹⁷⁷.

176. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδειχθεῖ κατά πόσον ἡ συντηρητικὴ αὐτὴ στάση ὀφείλεται στὴ γειτνίαση τῶν περιοχῶν αὐτῶν μὲ τὴν Περγαίβια, ὅπου ἀξίζει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἀπουσιάζουν οἱ ἐπιτύμβιες στήλες μὲ ἀνάγλυφα πορτραῖτα, ρωμαϊκοῦ τύπου: βλ. G. Lukas, *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse (Thessalie)*.

Étude de topographie historique antique avec corpus des inscriptions (ἀδημ. δ.δ. πανεπ. Lyon II, 1992).

177. N. Proeva, *La typologie des monuments funéraires de la partie jugoslave de la province romaine* (ἀδημ. δ.δ., στὰ σερβοκροατικά, Βελιγράδι 1978).

δ. Ἄξιοπρόσεκτη γιὰ τὴν πυκνότητα τῶν παραδειγμάτων ἐμφανίζεται ἡ συγκέντρωση ἐπιγραμμάτων στὴν Ὁρρεστίδα (κατὰ κύριο λόγο), τὴ Λυγκηστίδα, τὴν Ἑορδαία καὶ τὴν Ἑλίμεια (κατὰ δεύτερο λόγο).

ε. Σχεδὸν ἀνύπαρκτη εἶναι ἡ παρουσία τῶν «ἐν ὄπλοις προτομῶν» (*imagines clipeatae*), τῶν ὀπείων, ὡστόσο, ἡ διάδοση στὴν Ἀμφαξίτιδα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ροῦ τοῦ Νέστου εἶναι χαρακτηριστική. Ἐνδιαφέροντα παραδείγματα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁷⁸.

στ. Ἡ ἀπεικόνιση εἰκονιστικῶν κεφαλῶν ἢ προτομῶν σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία, εἶναι διαδεδομένη πρακτικὴ στὶς ἐκρωμαϊσθεῖσες ἐπαρχίες περὶ τὸν Δούναβη, τὴ Φρυγία καὶ τὴ Συρία. Ἀντίθετα, στὴ νότια Ρωσία, στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴ Θράκη καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση εἶχε βαθιὲς ρίζες, τὸ φαινόμενο, παρόλον ὅτι δὲν εἶναι ἄγνωστο, δὲν βρῆκε ὑποστηρικτές. Ἡ πρακτικὴ ἀνάγει τὶς ἀρχές τῆς στὴ Ρώμη, ἀπ' ὅπου διαδόθηκε στὴ βόρεια Ἰταλία¹⁷⁹ γιὰ νὰ διαχωριστεῖ στὴ συνέχεια σὲ δύο καλλιτεχνικὰ ρεύματα, ἐκεῖνο τῶν παραδουνάβειων περιοχῶν καὶ ἐκεῖνο κατὰ μῆκος τῶν δαλματικῶν ἀκτῶν. Ἀπὸ τὸ δεύτερο αὐτὸ ὁ συρμὸς διαδόθηκε στὴ Μακεδονία, ὅπου ἡ ἑλληνιστικὴ παράδοση ἀποτύπωσε τὴ δική τῆς συμβολή¹⁸⁰. Τὸ φαινόμενο στὴ Μακεδονία ἐπιχωριάζει σὲ περιοχὲς ποὺ γειτνιάζουν πρὸς μεγάλες ὀδικὲς ἀρτηρίες, ὅπως εἶναι ἡ Ἑγνατία καὶ ἡ ὁδὸς Scupi-Θεσσαλονίκης, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται καὶ παραδείγματα, μεμονωμένα, ἀπὸ περιοχὲς στὴν ἐνδοχώρα καὶ βορείως τῆς Ἑγνατίας¹⁸¹.

A. PIZAKHS - I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

178. D. Dimitrov, *Das Porträt auf den Grabstelen römischer Zeit in Nordostmakedonien* (Sofia 1940) σποράδην. Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραῖτα σὲ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1983) 23-26 μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

179. Βλ. D. Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein*

Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit (BAR 741, 1998).

180. Dimitrov ὁ.π. 127-128.

181. Αὐτόθι. N. Proeva, *La typologie des monuments funéraires de la partie jugoslave de la province romaine* (ἀδημ. δ.δ., στὰ σερβοκροατικά, Βελιγράδι 1978).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άδάμ-Βελένη 1996: Π. Άδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Έπαρχίας Μακεδονίας και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων* (άδημ. δ.δ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1996).
- Bitrakova 1987: V. Bitrakova-Grosdanova, *Monuments de l'époque hellénistique dans la République socialiste de Macédoine* (Skopje 1987).
- Δήμιτσας 1896: Μ. Γ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις* (Αθήνα 1896).
- Düll 1977: S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit* (München 1977).
- EAM: Θ. Ριζάκης - Ί. Τουράτσογλου, *Έπιγραφές Άνω Μακεδονίας* (Αθήνα 1985).
- Lattimore 1942: R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* (Urbana 1942).
- EKM: Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζόπουλος, *Έπιγραφές Κάτω Μακεδονίας. Ι, Έπιγραφές Βεροίας* (Αθήνα 1998).
- Essays Laourdas 1975: *Essays in Memory of Basil Laourdas* ("Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου, Thessaloniki 1975).
- Οικονόμος 1915: Γ. Π. Οικονόμος, *Έπιγραφαι της Μακεδονίας* (Βιβλιοθήκη της ἐν Αθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας, 1915).
- Papazoglou, Héraclée I: F. Papazoglou, *Héraclée I* (Bitola 1961).
- Papazoglou 1988: F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH suppl. XVI* (1988).
- Ριζάκης - Τουράτσογλου 1993: Α. Ριζάκης - Ί. Τουράτσογλου, *Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας, στό: Άρχαία Μακεδονία V, 2* (1993) 1285-1300.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984: Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Τὰ ἐπιτάφια μνημεία ἀπό τὴ Μεγάλη Τοῦμπα τῆς Βεργίνας* (Θεσσαλονίκη 1984).
- Spom: *Spomenik Srpske Akademije nauka*, Beograd.
- Stemler 1909: H. Stemler, *Die griechischen Grabinschriften Kleinasiens* (Halle 1909).

SUMMARY

MORS MACEDONICA

The funerary monuments of the western part of ancient Macedonia cover a very long period ranging from the 5th c. BC to the 6th c. AD. Very few in number during the Classical period, they increase perceptibly in the middle Hellenistic and were very common in imperial times.

The existence of only a few examples from Late Roman times and the end of antiquity is not a local feature but is characteristic of the entire ancient world, with very few exceptions.

While the relatively late penetration of southern Greek elements into the Macedonian hinterland, particularly Upper Macedonia, under the kings before Philip II can be interpreted in terms of the historical isolation of the region, the steep fall in the output of inscriptions in the late Roman period was probably due to external factors (the barbarian raids of the middle of the 3rd c. AD, for example), to natural disasters, and also to the decline of the institution of the city-state and the values it represented. It is possibly also owed to the spread of new systems of belief about the nature of the world which, together with the considerations mentioned above, will have contributed to a gradual decline in the desire to carve memorials in stone. An indication of the

extent to which the structural organisation, at least, was disturbed is provided by the fact that from the middle of the 3rd c. AD, dated inscriptions – whether by both the Macedonian and the Actian era or by the Actian dating alone – cease to be found.

The division of Upper Macedonia into administrative-geographical units is known to have been the same in practice in both the Hellenistic and Roman periods. Neither the Macedonian kings nor Rome favoured the development or foundation of urban centres in this region, except in a few cases (Herakleia, Stuberra, Stoboi, Ceramiae and Aiane). Consequently, neither the quantitative breakdown of funerary monuments by region and period, nor the manner of their distribution in this general area is surprising.

The particular social structure of Upper Macedonia accounts for the fact that in the Classical period, funerary monuments, which were generally speaking not very common, are found in large or small urban centres (Herakleia, Stuberra, Aiane), where they were without doubt the product of an elite art aimed at individuals from the upper social and economic classes. The extension of the custom to wider social strata in the Hellenistic and Roman periods was accompanied by the geographical spread of funerary monuments to semi-urban or rural areas. The diffusion of certain types of monument, most of them expensive, such as altars and sarcophagi, is almost entirely confined to the large, Greek-speaking urban centres (Thessalonike, Beroia: *IG X*, 2.1 and *EKM I*, *passim*) and the colonies (Dion, Philippi).

From the point of view of quality, there can be no doubt that the absence of large urban centres like Beroia and Thessalonike in Lower Macedonia was not conducive to the evolution of independent artistic centres of any significant reputation or influence. Naturally enough, the sites with an urban character were augmented in the imperial period by centres that owed their foundation to the new political form or to the upheavals and alignments that occurred with the passage of time (Stoboi, Ceramiae).

Typological differences can be observed between the typology of the monuments and the funerary expressions found in the individual regions. Some of them remained true to their Hellenistic traditions (Elimeia and Herakleia Lynkestis, for example), others continued their local practices (Paionia, and possibly Lynkestis), while in a number of regions that were crossed by well-used road and other axes (Egnatia, Erigon), features of Roman provincial funerary art and the typology of Roman funerary expressions made their presence strongly felt. To this picture should be added the few scattered monuments that were imported from other regions or created locally on the instructions of the people who commissioned them (*EAM* 198: Orestis). The architectural form and decoration of these monuments and the funerary expressions and personal names that they bear normally betray the place of origin of their owners.

With very few exceptions, the language of the funerary inscriptions of Upper Macedonia is Greek; the exceptions consist of bilingual and Latin texts, though these were composed either by foreign settlers or by natives who had served in the Roman army and returned to their birthplace after being discharged. Generally speaking, the content of the funerary inscriptions reveals that in this part of the ancient world – Upper Macedonia – customs and beliefs relating to life beyond the grave marched hand in hand with those found in the rest of the Greek world.

Despite this, the differences in iconography and architecture (form and size of grave stelai) observable in the Roman period between the various parts of the Greek world are revealing. When classified according to their shared features, they connote, for the most part, geopolitical units with common or similar cultural values. Laconia, for example, followed different architectural and epigraphic models from the ones found in Macedonia in the Hellenistic period, and above all in Roman times, while Attica and areas in the north-west Peloponnese remained uninfluenced by the Roman conquest in the spheres of stelai architecture, tombstone sculpture and funerary language.

When considerations of this nature are taken into account, great interest attaches to the shared features that can be identified in the funerary practice and architecture of Macedonia, Thrace and Asia Minor: these include the wide dissemination of representations of deceased and living members of the family, rendered frontally (portrait busts or full-length depictions), the erection of funerary altars, the use of sarcophagi, etc. – that is, types of funerary monument preeminently Roman in character.

Relations between Macedonia and Asia Minor have not been fully investigated. Although they are apparent in the spheres of funerary sculpture and religion (female deities in Phrygia and Upper/Lower Macedonia), and of personal names and art, they are attested more explicitly by the expressions used on gravestones (e.g. threats, or formal departing phrases, such as *μνήμης* or *μνείας χάριν, χαίρει καὶ σύ*, etc.), and the technical terms used to define the monuments.

From an examination of the gravestones and funerary monuments of Upper Macedonia, in conjunction with a study of the geophysical environment, the distribution of human settlement, and human intervention of all kinds, mainly on the part of the ruling authorities of the day, the following conclusions may be drawn.

a. In Greece south of Mount Olympus, the hydrocephalous urban institution of the city-state, which was very widespread even in the territories of the confederacies and leagues, was the major source of a vast number of epigraphic texts. In Upper Macedonia, by contrast, where the organisation by villages continued even into Roman times, the epigraphic output was distributed more evenly between settlements and the countryside.

b. The Via Egnatia, the length and course of which were of decisive importance (though less so than in the case of its predecessor, the *royal road*), served in this part of ancient Macedonia, too, as a cultural channel along which ideas and artistic currents travelled in both directions, particularly during the Roman empire. An avenue along which influences moved to and from the Greek-speaking eastern provinces and those of the Latin-speaking West, the Via Egnatia was at the same time a dividing line, marking the distinction between the north and south parts of an area stretching from the borders of Thessaly as far as the boundaries of Moisia.

As a consequence of the dual role played by this road artery of such great importance to the Balkans, the funerary monuments noted along it and in the immediate geographical area, principally to the north, bear the strong imprint of the art of Rome and the western provinces: irrespective of the fact that this influence was ultimately restricted to only a limited number of cases, in which it is readily apparent either that an architectural type was selected and used as a model in its entirety or with some modification, or that individual elements, mainly of an iconographic

nature, were borrowed and incorporated in architectural forms that go back to the pre-Roman artistic output.

In contrast, some regions to the south of Upper Macedonia (Elimeia, Tymphaia) continued mainly to feel the effects of the echoes of the Hellenistic koine even in the late Roman empire, possibly because the Roman presence in these areas was less pronounced.

c. A number of pockets in what were undoubtedly isolated regions in the north part of Upper Macedonia persisted in a local tradition that did not trace its roots to the Hellenistic *koinē* but which was subject to special canons and models. The most characteristic examples in this category of monument are the inscribed stelai with rounded tops, made of slabs of schist and invariably decorated with floral motifs and stylised rosettes, found in the regions of Kato Kleinai, Skopos and Herakleia Lynkestis, and the anthropomorphic stelai of Pelagonia that are very close to them in typological terms. The grave stelai from the same region also have distinctive non-anthropomorphic sculptural decoration (pine cones).

d. There is a dense concentration of epigrams primarily in Orestis and to a lesser extent in Lynkestis, Eordaia and Elimeia.

e. *Imagines clipeatae* are virtually non-existent, though they are a characteristic feature of the Amphaxitis and the course of the river Nestos. Some interesting examples also come from Thessalonike.

f. Outside Macedonia, the rendering of portrait heads or busts on funerary monuments is a common practice in the Romanised Danubian provinces and in Phrygia and Syria. By contrast, in south Russia, on the west coast of the Black Sea and Asia Minor, and in Thrace and the Aegean islands, where the Greek artistic tradition had deep roots, this phenomenon, though not unknown, found little support. The beginnings of the practice can be traced to Rome, whence it spread to north Italy before dividing into two artistic currents, one extending to the Danubian regions and the other along the Dalmatian coast. From the latter, the fashion came to Macedonia, where the Hellenistic tradition imprinted its own contribution. In Macedonia, the phenomenon is concentrated in areas along the main road arteries, such as the Via Egnatia and the Scupi-Thessalonike road, though isolated examples also occur in some parts of the hinterland to the north of the Via Egnatia.

